

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ЗРІЗ

За ред. д-ра екон. наук, проф. Бородіної О.М.

**Публікація підготовлена в рамках виконання проекту
“Support for Land Struggle in Ukraine”
за підтримки New Venture Fund (Agroecology Fund project)**

Київ - 2020

LAND RELATIONS IN UKRAINE: SOCIAL, ECONOMIC AND POLITICAL OVERVIEW

Edited by Dr. of Economics, Professor Olena Borodina

**The paper is prepared under
the Support for Land Struggle in Ukraine project with
the support of The New Venture Fund through Agroecology Fund project**

Kyiv - 2020

ЗМІСТ	
ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ I. АГРАРНА І ЗЕМЕЛЬНА КОНЦЕНТРАЦІЯ: ВИТОКИ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАСЛІДКИ	6
1.1. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ НАДКОНЦЕНТРАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	6
1.2. КЕЙС-СТАДІ АГРОГАНТОМАНІЇ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ	10
1.3. НАДКОНЦЕНТРАЦІЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	15
РОЗДІЛ II. ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА НАПРЯМИ її удосконалення в Україні	21
2.1. ФОРМУВАННЯ ДОСТУПУ ДО ЗЕМЕЛЬНИХ АКТИВІВ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД	21
2.2. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВІДМІНИ МОРАТОРІЮ	24
2.3. ДЕКЛАРАЦІЯ ООН ПРО ПРАВА СЕЛЯН ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ЦІНОВОЇ ПОЛІТИКИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ	31
РОЗДІЛ III. ВПЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЗЕМЕЛЬНУ ПОЛІТИКУ УКРАЇНИ	41
3.1. КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДХОДУ ДО ВРЕГУлювання РИНКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 2019 РОЦІ	41
3.2. МОБІЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДЛЯ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ЗЕМЛЮ	44
3.3. ВНЕСОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРОЦЕС УДОСКОНАЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН	47
ПІДСУМКОВІ ДОКУМЕНТИ ФОРУМУ	49
РОЗДІЛ IV. АГРОЕКОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЗМІН У ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ	62
4.1. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ	62
4.2. ОПТИМІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ВИРОБНИЦТВА НА ОСНОВІ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР	68
4.3. СОЛІДАРНЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	81

CONTENT	
PREFACE	4
CHAPTER I. AGRICULTURAL AND LAND CONCENTRATION: ROOTS, TENDENCIES AND CONSEQUENCES	6
1.1. HISTORIC ROOTS OF PRODUCTION OVERCONCENTRATION IN AGRICULTURE	6
1.2. CASE STUDIES OF AGRICULTURAL GIGANTOMANIA IN SOVIET UNION	10
1.3. OVERCONCENTRATION IN AGRICULTURE OF INDEPENDENT UKRAINE	15
CHAPTER II. LAND POLICY AND AREA FOR ITS IMPROVEMENT IN UKRAINE	21
2.1. ESTABLISHING ACCESS TO LAND ASSETS: BRIEF OVERVIEW	21
2.2. KEY FRAMEWORKS FOR THE IMPROVEMENT OF LAND POLICY UNDER LAND MORATORIUM LIFTING	24
2.3. UN DECLARATION ON THE RIGHTS OF PESANTS AS AN INSTRUMENT TO ESTABLISH PRICE POLICY IN LAND TENURE AND LAND USE	31
CHAPTER III. INFLUENCE OF CIVIC SOCIETY ON LAND POLICY IN UKRAINE	41
3.1. MAIN FEATURES OF THE APPROACH TO REGULATE AGRICULTURAL LAND MARKET IN 2019	41
3.2. MOBILIZATION OF CIVIC SOCIETY TO PROTECT THE RIGHT TO LAND	44
3.3. THE ROLE OF CIVIC SOCIETY IN THE IMPROVEMENT PROCESS OF LAND RELATIONS	47
FINAL DOCUMENTS OF THE FORUM	49
CHAPTER IV. AGROECOLOGICAL IMPERATIVES TO PROMOTE CHANGES IN LAND USE	62
4.1. ECOLOGIZATION OF THE NATIONAL AGRICULTURE AND RURAL AREAS	62
4.2. OPTIMIZATION OF THE PRODUCTION STRUCTURE ON THE BASIS OF AGRICULTURAL CROP DIVERSIFICATION	68
4.3. COMMUNITY SUPPORTED AGRICULTURE AS AN INSTRUMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT	81

ПЕРЕДМОВА

Вдосконалення правового регулювання земельних відносин в Україні є однією з найактуальніших проблем. Вона широко обговорюється не тільки серед вчених, юристів, законодавців і політиків, а й в суспільстві в цілому. Думки сторін, що беруть участь в обговоренні досить суперечливі. Занепокоєння викликає подекуди втрата розуміння того, що земельні ресурси є не тільки основним активом аграрного бізнесу, а й національним багатством країни, основною умовою існування людського суспільства, незамінним засобом задоволення його різноманітних потреб (економічних, соціально-побутових, рекреаційних та ін.), а також специфічним засобом виробництва в економіці, володіння, використання та відчуження якого потребує особливих підходів.

Використання землі – це її функціонування у сфері суспільного виробництва, перш за все сільськогосподарського. У сільському господарстві земля є основним засобом виробництва, який функціонує одночасно як предмет праці і як засіб праці. Обробіток землі людською працею забезпечує умови росту і розвитку сільськогосподарських культур. Своїми природними механічними, фізичними, хімічними та біологічними властивостями земля впливає на рослини, забезпечуючи їх ріст та визрівання. Отже, в першому випадку земля виступає як предмет праці, у другому – як засіб праці.

Земля як засіб виробництва у сільському господарстві відрізняється від інших засобів виробництва, використання яких регулюється ринком. По-перше, вона є продуктом природи, а не людської праці (як інші засоби виробництва). Лише родючість верхнього шару землі – ґрунту залежить від результатів праці. По-друге, найціннішою властивістю землі є її природна родючість, яка при правильному використанні постійно попіщується. Тобто при застосуванні правильної агротехніки земля зберігає свої властивості, не зношується, не погіршується. По-третє, земля штучно невідтворна, виникла набагато раніше самої людини. Вона не може бути замінена ніякими іншими засобами виробництва, без неї не може здійснюватися виробничий процес у сільському господарстві (особливо в землеробстві), а відтак забезпечення людини продовольством. По-четверте, земля просторово обмежена, що в економічному сенсі означає недостатність території, яка характеризується поєднанням певних властивостей і природних умов, найбільш сприятливих

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

для сільськогосподарського виробництва. Просторова обмеженість землі з точки зору вільного обігу означає, що її пропозиція не може бути збільшеною навіть в умовах значного зростання цін на землю.

Прихованням цих та інших властивостей землі, як особливого товару і засобу виробництва, суспільству методично нав'язується неоліберальна модель ринку землі та «науково-обґрунтована обіцянка» того, що ринок сільськогосподарських земель та вільна купівля-продаж забезпечить «економічний прорив», зростання ВВП, процвітання для кожного українця тощо.

У 2018 році Організація Об'єднаних Націй прийняла Декларацію про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, і проголосила наступні 10 років Десятиліттям сімейного фермерства у світі. Головним правом селян у Декларації визнано право на землю як фундаментальне право людини, що забезпечує засоби існування і є підґрунтям для реалізації всіх інших прав селян і його дотримання гарантується державою. Згідно Декларації селянин – це будь-яка особа, яка займається, або має намір займатися одноосібно, спільно з іншими, або у складі громади сільськогосподарським виробництвом для задоволення власних потреб та/або продажу продуктів на ринку, і яка значною мірою, але не обов'язково цілком, покладається на трудовий внесок членів сім'ї і на інші форми безгрошової організації праці, особливо залежить від землі і підтримує з землею особливий зв'язок. Узаконення ринкового обігу сільськогосподарських земель без врахування викладених вище положень може трактуватися як істотне порушення прав селян, закріплених Декларацією ООН.

Ця публікація окреслює суттєві зрушення у регулюванні земельних відносин в Україні, які відбулися у другій половині 2019 р. та аналізує реакцію громадянського суспільства та академічної громадськості за намагання повної лібералізації ринку землі в Україні. Вона охоплює історичну ретроспективу та сучасні розробки вчених, спрямовані на удосконалення землеволодіння та землекористування з врахуванням вимог сталого розвитку та агроекології.

Публікація підготовлена в рамках виконання проекту «Support for Land Struggle in Ukraine» за підтримки New Venture Fund (AgroEcology Fund project).

РОЗДІЛ I. АГРАРНА І ЗЕМЕЛЬНА КОНЦЕНТРАЦІЯ: ВИТОКИ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАСЛІДКИ

1.1. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ НАДКОНЦЕНТРАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Після приєднання України до Радянського Союзу аграрні трансформації 1920-1930 рр. базувалися на американській ідеї перетворення села і сільського господарства за зразком великих промислових підприємств. У 1928 р. Радянський Союз розпочав офіційну кампанію по впровадженню американського досвіду індустриалізації сільського господарства. 11 липня 1928 р. пленум ЦК ВКП (б) прийняв резолюцію "Про організацію нових (зернових) радгоспів", яка ставила завдання на 1928 р. довести загальну площину оранки до розміру, достатнього для отримання в 1929 р. 5-7 млн пудів товарного хліба. Для виконання резолюції була прийнята Постанова ЦВК і РНК СРСР від 1 серпня 1928 р. "Про організацію великих зернових господарств". Пункт 1 постанови свідчив: "Визнати за необхідне організовувати нові великі зернові радянські господарства (зернові фабрики) на вільних земельних фондах із урахуванням того, щоб до врожаю 1933 р. забезпечити отримання товарного зерна від цих господарств в кількості не менше 1 650 000 т (100 000 000 пудів). Пункт 4 цієї постанови, передбачав створення

зернового тресту ("Зернотрест") загальносоюзного значення, безпосередньо підпорядкованого Раді Праці і Оборони¹.

Цільове призначення "Зернотресту" зводилося до створення в країні "фабрик зерна" – зернових радгоспів і централізованого управління їхньою виробничою діяльністю. Досвіду створення рентабельних зернових господарств у СРСР не було. Однак такий досвід уже був за кордоном. Крім того, у Радянському Союзі на той час зовсім не було підготовлених механізаторських кадрів, а також достатньої кількості фахівців, здатних керувати створюваними великими сільськогосподарськими підприємствами.

Для виконання рішень липневого 1928 р. пленуму ЦК ВКП (б) і створення потужного сектора великих механізованіх зернових господарств (радгоспів) було налагоджено стосунки з США задля обміну спеціалістами для освоєння технологій, виділені значні кошти на закупку техніки для сільського господарства. У Нью-Йорку заснували штаб-квартиру компанії "Амторг", яка закуповувала техніку та за щедру винагороду наймала американців для роботи в радянській країні. У 1929 р. (на початку Великої депресії у США) Радянський Союз закупив у американських виробників тракторів більше, ніж вони змогли продати у себе в Америці. За підрахунками Міністерства торгівлі США, між січнем та березнем 1930 р. обсяг продажу тракторів до СРСР становив приблизно 20 млн дол. США. У липні того ж року Радянський Союз замовив ще тракторів та комбайнів на 40 млн дол. США. В деякому сенсі радянський ринок мав більше значення для американських виробників, ніж власний ринок².

"Зернотрест", під керівництвом М.Калмановича*, мав забезпечити стрімке нарощення виробництва пшениці та навчити менеджерів управляти виробництвом, а тисячі селян керувати сільськогосподарською технікою.

¹ Всесоюзная Коммунистическая Партия в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1935). Ч. II / Партиэдат ЦКВКП(б). С.284-293.

² "Tractors in Russia," Farm Implement News 54 (March 16,1933): 8; "Soviet Sales Boost Exports", Farm Implement News51 (May 15,1930): 19; "Russia Places Big Orders", Farm Implement News 51 (August 14,1930): 12.

* М. Калманович очолював "Зернотрест" до кінця 1929 р. У грудні він був призначений на посаду заступника народного комісара землеробства.

Розділ I. Аграрна і земельна концентрація.....

Проект передбачав створення ферм на сотнях тисяч гектарів землі. Потрібно було створити своєрідні "лабораторії радгоспного будівництва", на яких відпрацювати моделі фабрик зерна.

У зв'язку з тим, що Радянський Союз перебував у процесі створення декількох досить великих ферм, компанія "Амторг" звернулась до М.Уілсона щодо надання консультацій з вирощування пшениці у великих масштабах, який залучив Г.Уейра до розроблення спільними зусиллями плану індустріалізації виробництва зерна в Радянському Союзі. На початку грудня 1928 р. М.Уілсон та Г.Уейр разом з кількома іншими особами у готелі міста Чикаго розробили генеральний план досягнення поставлених радянським урядом виробничих цілей.

У звіті для "Зернотресту" М.Уілсон та Г.Уейр зазначили, що Радянський Союз має прийняти фактично систему вирощування пшениці, що застосовує Томас Кемпбел у Монтані. Однак вони зазначали, що деякі складові системи господарювання у Монтані (наприклад, "своєчасність операції") буде значно складніше забезпечити у Радянському Союзі. Їхній план зводився до того, що це виключно технічне (майже шаблонне) завдання, що можна вирішити без урахування соціальних, психологічних, політичних або культурних проблем. Саме можливість простого запозичення американського досвіду М.Уілсон вбачав такою привабливою у радянській ситуації³.

До кінця 1928 р. було створено 10 високомеханізованих (для того часу) агролігантів із виробництва зерна, що контролювали майже 1 млн га сільськогосподарської землі. У 1932 р. радгоспи – ліганди контролювали 4 543 тис. га сільськогосподарських угідь, з яких 11,2% – на Україні. На оброблюваних землях культивувалися зернові культури, серед яких основною була пшениця, яка займала в 1931 р. 69% усієї посівної площа і 71% – у 1932 р. Вузька спеціалізація підприємств Зернотресту обумовлювалася основними вимогами великого виробництва,

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

найголовнішим серед яких є масовість продукції, що випускається, висока стандартність сортів і глибокий поділ праці⁴.

За різними оцінками⁵, з 1928 р. по 1932 р. до 2000 американських технічних експертів відвідали Радянський Союз як радники. Значна їхня частина була залучена до навчання радянських спеціалістів з інженерних робіт. Це були співробітники таких відомих американських компаній, як "Дженерал Електрік", "Форд" та "Катерпіллер", які відправляли механіків, інженерів та виконавців на кілька місяців або навіть років до Радянського Союзу. Серед технічних експертів була невеличка група американських аграрників, котрі, як і їхні промислові колеги, мали привести радянське сьогодення відповідно до американських наукових та технологічних підходів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Американські радники стверджували, що між американським і радянським сільським господарством була низка подібних ознак. Природні умови та сільськогосподарські ландшафти вирощування зернових у Монтані були подібні до умов значної частини Росії; і там і там напівпосушливий або посушливий клімат та рівнинна територія, майже позбавлена перешкод для застосування сільськогосподарської техніки. В американському індустріальному сільському господарстві рівні ділянки землі були головною умовою для успішного використання сільськогосподарських машин. Тракторам та комбайнам було потрібне місце для розвороту та безперервного руху, і лише великі ділянки землі могли забезпечити фінансову віддачу від інвестування у таке дороге устаткування.

Разом з тим Радянський уряд в першу чергу був зацікавлений у виробництві пшениці, яка мала такі характеристики вирощування, що робили її культурою, яку легше індустріалізувати. Значна ж частина досвіду великомасштабного сільськогосподарського виробництва в Америці стосувалася вирощування саме пшениці.

Рейнгольд Нібур, характеризуючи ситуацію тих часів в СРСР, зазначав: "фермера потрібно колективізувати, щоб зруйнувати його індивідуалізм,

³ H. M. Ware, M. L. Wilson, and Guy Riggin, "Tentative Plan for Organizing Demonstration Factory Wheat Farm for Grain Trust at Verblude [sic] North Caucasus [sic], U.S.S.R." [February 1929] (MLW, box 10 of46, file T-22).

8

⁴ "Зернотресты": БСЭ / под. ред. О.Ю Шмидт. М.: ОГИЗ, 1933. Т.27.

⁵ Peter Kuznick. Beyond the Laboratory: Scientists as Political Activists (Chicago: University of Chicago Press, 1987). P. 113.

9

Розділ I. Аграрна і земельна концентрація.....

головну протидію радянській політиці. Також його слід колективізувати для збільшення продуктивності, що зумовить збільшення експорту зерна. Експорт зерна дасть змогу купувати більше машин для промислових заводів, які розпочнуть свою роботу. Промислові заводи збільшать промислове населення і водночас забезпечуватимуть машинами колективні ферми, на яких психологія промислового працівника буде перетворена у психологію країни. Тож логіка рухається по колу¹⁶.

За роки першої п'ятирічки радянська гігантоманія індустриального сільського господарства мала надзвичайний успіх. У звітах уряду наголошувалося, що ці перетворення засновані на іноземному, насамперед американському досвіді та техніці, але на соціалістичній центрально-плановій системі управління, яка дозволяє збільшити розміри іноземних аналогів у три-чотири рази.

1.2. КЕЙС-СТАДІ АГРОГІГАНТОМАНІЇ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

Найбільш відомі перші пілотні проекти індустриалізації були закладені у Ростовській області; один із них мав назву радгосп "Гігант", інший – навчально-дослідний радгосп № 2, розгортання центральної садиби якого було в районі розізду Верблюд. В американській літературі він згадується під назвою радгосп "Верблюд"^{*}. Розглядалися проекти створення на базі цих гігантів агрокомбінатів, що включали б в себе всі навколишні колгоспи і радгоспи.

Для створення радянсько-американського радгоспу "Верблюд" директивним порядком за рішенням уряду було виділено 200 тис. га родючих сільськогосподарських земель, експропрійованих у навколишніх сіл. Землі забирали для виробництва дешевого зерна і для демонстрації переваг такого господарювання. За підтримки радянського уряду, заступником директора радгоспу №2 був призначений американський радник Г.Уейр.

¹⁶ Reingold Niebuhr, "Russia's Tractor Revolution" Christian Century (September 17, 1930): 1111-12.

* Американський механік Лемент Харріс, який працював у радгоспі "Верблюд" з початку його заснування, опублікував у США книгу своїх спогадів про радянсько-американський радгосп і радянське життя того часу.

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

Радгосп був забезпечений електропостачанням, водопостачанням, каналізацією та централізованим опаленням у більшості будинків та робочих приміщень. На роботу у радгосп була залучена велика кількість американських фахівців, а також вітчизняні працівники, які не були селянами. Це були студенти аграрних училищ та інженери, які хотіли вивчати західну техніку ведення сільського господарства. Таким чином, загальне населення радгоспу було молодшим, освіченішим та сповненим бажанням здійснити індустриальну сільськогосподарську революцію.

Уесь земельний масив радгоспу був поділений на вісім полів, кожне з яких мало свій окремий табір, який складався з вагончиків і наметів, в яких жили працівники. Кожний табір мав власне управління, склад, механічний цех, клуб, місце для харчування.

На місці працівники готували трактори і комбайні до роботи: заливали в них бензин, масло і воду. Для забезпечення технічної підтримки в полі чергували кваліфіковані механіки-американці, які на конях надавали майже негайну допомогу, бо трактори і комбайні часто ламалися. Техніка була ненадійна, а багато механізаторів – неосвічені молоді люди, які не мали досвіду практичної роботи. Сільськогосподарські роботи в пік сезону тривали майже цілодобово.

Радянський підхід повністю ігнорував американський план обробітку великих масивів землі. У США бонанзи зводили портативні польові станції, які рухались разом із групою робітників. Радянський підхід базувався на створенні стаціонарних польових станцій (таборів). За оцінками американців, портативні були працівники, а не споруди.

У літку 1930 р. Томас Кемпбелл здійснив візит до СРСР і був запрошений у радгосп "Верблюд". Свої позитивні враження від радянської гігантоманії він опублікував у книзі під назвою "Росія: ринок чи загроза?", яка вийшла у США у 1932 р. У цій книзі Кемпбелл описав свої враження від того, що він побачив у СРСР досі невідому форму революційного управління. Ця форма управління заснована на всеосяжній програмі індустриалізації з централізованим контролем. Кемпбелл дійшов висновку, що радянський експеримент неможливо просто ігнорувати: революція розбудила гігантські соціальні сили і він щиро радий, що експериментальним полем комуністичного врожаю стала Росія, а не США.

Розділ I. Аграрна і земельна концентрація.....

Для радгоспу "Гігант" радянський уряд у 1928 р. виділив величезний масив незайнятої землі площею майже 130 тис. га, з яких лише 9% були оброблюваними, а понад 90% становили цілінні землі. Землі радгоспу розкинулися між річками Манич і Середній Єгорлик з півночі на південь на 73 км і з заходу на схід – на 40 км. Завдання полягало в тому, щоб підняти ціліну, створивши в одному з найглуших куточків Задоння потужну, найбільшу в світі фабрику зерна.

Навесні 1929 р. поля "Гіганта" були засіяні і радгосп зібрав хороший врожай – в середньому по 70 пудів з гектара, в той час як у сусідніх селах і хуторах селяни-одноосібники отримали лише по 40 пудів. Успіхи "Гіганту" радянська влада рекламиувала по всій країні. Радгосп почали відвідувати делегації селян із різних регіонів Радянського Союзу. Тогочасна пропаганда зазначала, що тільки за 1930 р. "Гігант" відвідали 50 тис. екскурсантів. Вони переконувалися в перевагах великого соціалістичного господарства над дрібним, одноосібним. У 1930 р. площа попів радгоспу сягнула 240 тис. га і зрівнялась з площею такої європейської держави, як Люксембург (2600 кв. км)⁷.

У зразкових радгоспах "Верблюд" і "Гігант", які використовували родючі землі, спрощену агротехніку (монокультуру пшениці без сівозмін, мілку оранку, скорочення парів) та знаходилися на повному державному утриманні, з американською технікою та спеціалістами у перші два роки не було осолівих проблем: були зібрані високі врожаї, відбудована інженерна та соціальна інфраструктура.

До кінця першої п'ятирічки (1932 р.) наступив спад у радгоспному виробництві, який найбільше зачепив радгоспи-гіганди. Вони практично втратили керованість, що проявлялась, насамперед, у недотриманні аграрних технологій і значній втраті продуктивності. У 1932-1933 рр. у радгоспах "Гігант" і "Верблюд" збирали не більше 3,5-4 центнерів зерна з гектару. План по зерну радгоспи виконували менше, ніж на 30%. Техніка ставала дедалі більш ненадійною, кількість землі в обробітку постійно скорочувалась і поля стрімко заростали бур'янами, скорочувалась кількість працівників. Розпочалися процеси розукрупнення підприємств.

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

У 1933 р. радгосп "Верблюд" був спершу розділений на чотири радгоспи, а незабаром ці радгоспи розукрупнили ще раз. У 1934 р. "Гігант" також був поділений на чотири окремі радгоспи – "Гігант", "Целінський", "Юловський" і "Сальський". За "Гігантом" залишилася значна земельна площа – в 500 кв. км (50 тис. га). Після розукрупнення радгоспу його центральна ремонтна майстерня була реорганізована в авторемонтний завод, який здійснював капітальні ремонти тракторів, моторів, автомашин; виробляв запасні частини до них.

Основними причинами швидкого економічного краху сільськогосподарських гігантів стала неконтрольована концентрація землі і виробництва у надвеликих розмірах. У 1928 р. було утворено десять радгоспів із середньою земельною площею 54 тис. га землі. У 1930 р. функціонувало чотирнадцять радгоспів з середньою земельною площею 80 тис. га⁸.

Недотримання правил доброї сільськогосподарської практики дуже швидко зумовило виснаження цілинних земель, неконтрольованість виробництва відзначалася порушенням оптимальних строків посівів, оранки під озимину, відведення парів, збирання врожаю. Гігантські розміри посівів призводили до великих втрат при збиранні та обмолоті зерна, що обсипалося або згинавало у скіртах. Порушення аграрних технологій ще більше виснажувало землю і робило її непридатною для вирощування високих врожаїв.

Значну негативну роль зіграв людський фактор: низький рівень культури праці, кваліфікації працівників, зрівнялівка, відсутність мотивації працівників, нестабільність бригад і ланок.

Радянське сільське господарство ще кілька років натужно долало наслідки своєї форсованої гігантоманії. При перших ознаках катастрофи американські радники були відправлені за межі СРСР. Їм заявили, що Радянський Союз тепер і сам впорається з великим аграрним виробництвом, а значить, і не потребує більше зарубіжної агродопомоги.

⁷ Достопримечательности Ростовской области. URL: [www://rostov-region.ru](http://rostov-region.ru)

⁸ Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. М. 1960 г.

Розділ I. Аграрна і земельна концентрація.....

"Американо-радянська агропігантоманія 1920-1930 рр. залишилася в історії великим драматичним пам'ятником – глухим кутом аграрної еволюції"⁹.

За даними Дебори Фіцжеральд¹⁰, для американців запрошення відвідати ферми Радянського Союзу і допомогти запровадити на них сільське господарство на промисловій основі було надзвичайною можливістю розширити експеримент із масового виробництва пшениці на великих земельних ділянках. Радянський Союз запропонував значно більші ділянки землі, ніж ті, на яких були організовані американські ферми на промисловій основі. Американським аграрникам була надана можливість експериментувати, практично нічого не витрачаючи і ні за що не відповідаючи. Цей експеримент надавав можливість розробити методику планування по-справжньому великомасштабних ферм (значно більших, ніж були у США) і отримати відповіді на ключові технологічні питання: скільки годин може працювати комбайн без перерви; скільки людей потрібно, щоб зорати певну кількість гектарів, скільки знадобиться для цього часу тощо. Всі питання, що виникали під час роботи на радянських полях, тепер розглядалися у значно більшому масштабі, демонструючи переваги та недоліки практики фермерства на індустріальній основі.

Як зазначає Джеймс Скотт,¹¹ незважаючи на малий обсяг часу, який американські аграрники провели у Радянському Союзі і незважаючи на брак їхнього колективного впливу на міжнародні справи, їхні знання мали могутній вплив на американське сільське господарство у 1930-х роках. Це відбувалося не тому, що ці люди мали політичні симпатії до Радянського Союзу і не тому, що вони були зачаровані радянським способом життя, а тому, що ці аграрники були натхненні поняттям централізованого планування. Швидше за все, це було тому, що радянські плани вирощувати пшеницю в промислових масштабах та на промисловий лад були подібні

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

американським тогочасним уявленням щодо напряму, в якому повинно рухатись американське сільське господарство.

Проте прихильники промислового виробництва у надвеликих розмірах не враховували, що вищі ціни та подальша механізація знову приведуть до надлишків виробництва. Хроніче надвиробництво разом із поствоєнною рецесією 1920-21 років стали передвісниками наступного двадцятирічного періоду занижених цін на сільськогосподарську продукцію та низьких доходів ферм. Лише економічний підйом періоду Другої світової війни повернув американському фермерству можливості економічного відродження. Однак, сільське господарство вже ніколи не повернулось до попереднього статусу як бажаного способу життя. Після Другої світової війни сільське господарство США перетворилось на бізнес, стало на шлях трансформації у галузь промисловості, але з врахуванням прокого досвіду гіантоманії.

1.3. НАДКОНЦЕНТРАЦІЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У сучасному сільському господарстві України агрогіганти почали формуватися в кінці минулого століття, проте інтенсифікувалися ці процеси після 2004 р. За короткий проміжок часу, практично за десять років, сформувався потужний сектор корпоративних надвеликих структур, що мають сотні тисяч гектарів підконтрольних сільськогосподарських угідь, високий рівень капіталізації і централізації управління, значну ринкову владу. У ейфорійних пошуках "реального власника на селі" Україна повторила шлях, який пройшли зарубіжні країни у XIX-XX ст. Реальним результатом аграрних трансформацій стало становлення нового аграрного корпоративного устрою. Корпоративний устрій – це створений в процесі аграрних трансформацій специфічний порядок організації великомасштабного індустріального аграрного виробництва на основі концентрації землі і вертикальної інтеграції виробництва в специфічних

⁹ Никилин А.М. "Ты теперь в совхозе!..." // Знамя. №10. 2008.

¹⁰ Deborah Fitzgerald "Every Farm a Factory: the industrial ideal in American agriculture". Yale Agrarian Studies Series, James C. Scott, series editor, Yale University Press, New Haven and London, 2003; (255 pages).

¹¹ Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. С. 311-318.

Розділ I. Аграрна і земельна концентрація.....

структурах – агрохолдингах¹², які діють виключно як бізнесові структури, основна мета яких полягає в примноженні власного капіталу.

Використовуючи таку організаційно-правову форму ведення бізнесу, корпорації активно залишають капітал різними способами, у тому числі за допомогою випуску і розміщення акцій на фондових біржах за кордоном. Поряд із класичними агрохолдингами, до їхнього числа також включають інших великих операторів аграрного ринку, які працюють в промисловості, торгівлі, банківській сфері, орендуючи при цьому велиki масиви сільськогосподарських земель, для власного виробництва комерційної, експортно-привабливої сільськогосподарської продукції.

Швидкому становленню корпоративного агрохолдингового устрою у сільському господарстві сприяли такі особливості перехідної економіки¹³.

1. Функціонування перехідних ринків, на яких порушуються ринкові механізми. Це призводить до гіпертрофованого розвитку вертикальної і горизонтальної інтеграції як інструменту, що дозволяє протистояти надмірно високим транзакційним витратам і ризикам. У рамках нерозвинених ринків спостерігаються також нерівні умови конкуренції.

2. Занадто високі бар'єри входу в "традиційні" сектори сільського господарства, зумовлені заборгованістю та численними недоліками новостворених форм господарювання на базі реформованих колгоспів і радгоспів. Зовнішнє інвестування в сільське господарство за таких обставин могло здійснюватися через створення нових бізнесових структур.

3. Вплив іноземних (у тому числі прямих) інвестицій на національну економіку через тісний зв'язок нових сільськогосподарських операторів з іноземними інвесторами, насамперед зайнятими в галузях харчової промисловості та торгівлі.

¹² Агрохолдинг – організаційно-правова форма ведення бізнесу на централізованій основі материнською компанією, яка повністю керує діяльністю інших підприємств, що входять до складу холдингу за допомогою належного їй контрольного пакету акцій.

¹³ Храмова И.Г., Серова Е.В. Вертикальная интеграция в продовольственном комплексе России. – М.: Институт экономики переходного периода, 2002; Рылько Д. Новые операторы в сельском хозяйстве России": доклад ИМЭМО. М.1999 (октябрь). URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/220/698/1219/rylko.pdf>

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

4. Зміни рівня і макроекономічної галузевої структури змінних (альтернативних) витрат: довготривалі зовнішні інвестиції в сільське господарство та агробізнес можуть розглядатися як одних із найбільш привабливих довгострокових напрямів розміщення капіталу.

Суттєвий вплив на успішність експансії агрокорпорацій в Україні відіграє активна державна підтримка розвитку великотоварного аграрного виробництва та нівелювання ролі і значення сімейних ферм, яка бере свій початок із радянських часів. Дрібні землевласники, що отримали у приватну власність землю у процесі земельної реформи, не маючи жодних преференцій від держави і суспільства, поступово адаптуються до своєї "непотрібності", тому масово віддають землю в оренду корпораціям, або ж продають її, не замислюючись над довгостроковими наслідками таких дій.

Незважаючи на динамічність змін політичних еліт, протягом усього періоду аграрних трансформацій урядова політика сприяла створенню і розвитку великого бізнесу в сільському господарстві. За старими стереотипами суспільству нав'язується думка про те, що саме великі індустріальні підприємства, контролюючи тисячі гектарів землі, можуть забезпечити продовольчу безпеку, здатні "витягнути" сільське господарство із застою, забезпечити високу якість вироблюваної продукції, наростили експортний потенціал тощо. Натомість сімейним формам господарювання відводиться роль підсобних, якими вони були у дореформений період, хоча за останнє десятиліття переважно половину сільськогосподарського ВВП в Україні виробляється у секторі особистих селянських та фермерських господарств.

Корпоративний уклад в аграрному секторі значно посилює свій вплив на структурну динаміку галузі, чому сприяє недосконалість у законодавчому регулюванні створення і функціонування агрохолдингів. Наразі великотоварні аграрні підприємства та їхні об'єднання, що входять до складу холдингу, не декларують власний бізнес із позиції холдингу, не ведуть консолідованої корпоративної звітності, тому офіційно відстежити повний перелік нових операторів ринку є неможливим.

Незважаючи на незначний часовий проміжок створення та функціонування агрохолдингових структур в Україні, є підстави виділити три етапи їхнього розвитку.

Розділ I. Аграрна і земельна концентрація.....

I етап – первинна інтеграція (1998-2000 рр.), що передбачала купівлю підприємствами промисловості фермерських господарств та утворення агропромислових об'єднань різного типу. Українські агрохолдинги почали формуватися переважно за рахунок диверсифікації – переливу капіталу (інвестицій) з високоприбуткових галузей промисловості, таких як нафтогазова та металургійна, до сільського господарства (наприклад, Шахта ім. Засядька, ММК ім. Ілліча, ДП "Нафком-Агро", ПАТ "МХП", "Астарта-Київ", "Укрзернопром" тощо).

II етап – поглиблення інтеграції агрохолдингів за рахунок придбання однотипних підприємств (2000-2005 рр.). Процес інтеграції в АПК здійснювався переважно за рахунок вертикальної інтеграції та зосередження виробничих потужностей для реалізації повного технологічного циклу.

III етап – поява "мета-агрохолдингів" (2009 р. – дотепер), що є досить потужними за обсягом земельного банку та наявних активів, здійснюють розміщення IPO на міжнародних фондових біржах. Третій етап свідчить про подальшу можливу монополізацію агрохолдингами вітчизняних продуктових систем.

Зараз агрохолдинги продовжують укрупнюватися, різними способами консолідуючи земельні банки у тому числі скуповуючи сільськогосподарську землю за напівлегальними схемами та захоплюючи її шляхом рейдерства (див. вставку 1.3.1).

При цьому держава не має дієвих важелів впливу на ці процеси, не контролює їх (хоча б на рівні консолідований статистичної звітності). Це породжує певні мотивації у поведінці господарюючих суб'єктів, спрямовуючи її на визискування природних ресурсів та ігнорування інтересів суспільства. Процес йде, незважаючи на існуючі обмеження і негнучкість ринку. Основне питання полягає в тому, чи здатні агрохолдинги підняти ефективність галузі і як їхня поява вплине на вітчизняних споживачів, економічне благополуччя дрібних сільськогосподарських виробників і сільських мешканців. Адже в період аграрних трансформацій відбулося звуження дoreформених соціально-економічних прав селян. Держава більше не гарантує стабільних цін на сільськогосподарську продукцію і продовольство, доходів у розмірі прожиткового мінімуму, тим паче підного рівня життя; повної зайнятості, відсутності безробіття. Звузилася сфера дії права на безкоштовну медичну допомогу і безкоштовну освіту тощо. Ці зміни в інституційно-правовому

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

просторі офіційно задали нові правила гри для корпоративних структур на селі, що мотивує їх до певних управлінських моделей функціонування.

Вставка 1.3.1

У 2014 р. невеликі фермерські господарства, які обробляють до 100 га, неодноразово звертались до влади з попередженням про зростання кількості рейдерських атак на них, але, за їхніми словами, ніякої реакції з боку правоохоронних органів не було. У 2017 р. президент Асоціації фермерів та приватних землевласників України (АФЗУ) Іван Томич виступив із заявою про те, що рейдерські захоплення почалися і серед середніх фермерських господарств. Захоплення таких господарств набуло поширення у 2016 році. Якщо раніше рейдери цілилися у невеликі господарства, то до середини 2017 р. найбільший пріоритет рейдерів зосереджений у бік середніх господарств, які обробляють від 5 до 20 тис. га. Як правило, це 70-75% всіх випадків рейдерських атак за період 2016-2017 рр. За шість місяців 2017 р. кількість випадків силового захоплення аграрних господарств невпинно, за цей період до АФЗУ надійшло 570 звернень про рейдерство. Найбільше випадків було зафіксовано на Кіровоградщині, Херсонщині, Вінниччині, Дніпропетровщині.

АФЗУ проаналізувала і визначила ключові проблеми, які спричинили таку ситуацію, серед них:

- наявність двох реєстрів у Мін'юсті та Держгеокадастрі, що дозволяє маніпулювати оформленням правових документів на землекористування;
- корумпованість та безвідповідальність дій чиновників, які реєструють землі та безкарно вносять інформацію в земельний кадастр;
- блокування передачі місцевими органами влади та громадам прав розпоряджатися землями;
- зволікання з проведенням інвентаризації земель сільськогосподарського призначення та внесенням цієї інформації до Держкадастру.

Для самозахисту фермери почали створювати на місцях «Групи самооборони», члени яких проходили спеціальну підготовку добровольцями, які приймали участь у бойових діях на Донбасі.

У відповідь на цю ситуацію у 2017 р. група народних депутатів звернулася до Президента П.Порошенка, міністра юстиції та Генпрокурора з вимогою створити Антирейдерську платформу для захисту бізнесу.

Джерело: <https://agropolit.com/news/5260-krayinu-nakrila-hvilya-reyderstva-serednih-fermerskih-gospodarstv>

Економічно слабкий клас дрібних і середніх сільгоспвиробників, а також малі та середні підприємства з перероблення аграрної продукції, що функціонують паралельно з агрохолдингами, навряд чи зможуть вижити в умовах їхнього наступу на земельні права та їхнього монопольного панування на аграрних ринках і в політиці. Відсутність реальної державної підтримки малого та середнього виробника в аграрному секторі побічно сприяє зміцненню позицій холдингів у сільському господарстві. Загроза продовольчому самозабезпечення країни при цьому посилюється, оскільки саме дрібний і середній бізнес здатний підтримати економіку і населення в умовах фінансової нестабільності чи нових кризових явищ в економіці. Експортна орієнтація великого аграрного капіталу дестабілізує внутрішню пропозицію, обумовлюючи дефіцит окремих видів продовольства та сировини.

Протягом двох останніх десятиліть українські землі знаходились під тиском інтенсивного антропогенного впливу через порушення технології вирощування сільськогосподарських культур. Результатом цих дій стали колосальні втрати родючості ґрунтів, поширення процесів вітрової та водної ерозії, спустошення сільських територій. Інтенсифікація використання земельних ресурсів посилює негативний соціоекономічний вплив на сільський розвиток.

Використання землі сільськогосподарськими підприємствами в Україні характеризується надмірним розорюванням сільськогосподарських угідь, нарощуванням площ посівів найбільш привабливих сільськогосподарських культур (монокультуризацією) та незбалансованим хіміко-техногенным впливом на ґрунт, що не відповідає головним зasadам інтенсифікації використання земельних ресурсів. У класичному розумінні інтенсифікація означає раціональне використання землі в межах територіально визначеної ділянки. Головним завданням тут є підвищення економічної родючості ґрунту, що є сукупністю його природної та штучної родючості, тобто такої, що створюється шляхом дотримання належної культури землеробства.

РОЗДІЛ II. ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА НАПРЯМИ ЇЇ удосконалення в Україні

2.1. ФОРМУВАННЯ ДОСТУПУ ДО ЗЕМЕЛЬНИХ АКТИВІВ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

Доступ до земельних активів в агросекторі включає доступ корпоративних агропідприємств і особистих селянських господарств та фермерів; а для забезпечення соціальної спрямованості економічного зростання велике значення має те, якими є роль у землекористуванні та доступ до земель місцевих громад.

Доступ до земельних активів корпоративних господарств реалізується через оренду приватних, державних та комунальних угідь. Завдяки цьому досягнуто значне зростання виробництва та експорту комерційно привабливих сільськогосподарських культур. Проте, маючи обмежений вплив на стимулювання місцевого сільського розвитку, ці процеси супроводжуються неоднозначними структурними деформаціями агровиробництва, негативними соціальними та екологічними наслідками.

Доступ до земельних активів особистих селянських господарств відіграє важливу роль у самозабезпеченні населення продуктами харчування, проте його значний потенціал як чинника економічного зростання не використовується. Причинами цього є обмежений доступ селянських господарств до інших факторів виробництва і відсутність інституціонального

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

середовища, яке б сприяло капіталізації доступу до землі шляхом формування прошарку конкурентоспроможних фермерських господарств сімейного типу. Селянські господарства змушені здавати землю в оренду корпоративним господарствам. Крім того, постійно відбувається скорочення площ сільськогосподарських угідь, наданих у користування під різні потреби селянським господарствам починаючи з 90-х років.

Проблемним є питання забезпечення доступу до земель місцевих сільських громад. Донедавна громади розпоряджалися лише землями у межах населених пунктів, проте приблизно 90% територій громад – за цими межами. Такими угодами розпоряджався Держгеокадстр, як правило, вони були передані в оренду корпоративним господарствам, а кращі з точки зору розміщення – передані під забудову. Громади не могли впливати на рішення щодо використання таких земель, місцеві бюджети не поповнювалися за рахунок орендної плати. 31 січня 2018р. уряд ухвалив розпорядження щодо передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад, що дозволило провести процес передачі землі, не вдаючись до змін у законодавстві. Держгеокадстр розпочав процес передачі земель ОТГ з 1 лютого 2018 року. Проте при цьому є багато неузгоджених проблем, які ускладнюють процес передачі.

Отже, характерною ознакою сучасного аграрного землекористування в Україні є дисбаланс у реалізації інтересів економічних агентів (сільських жителів, підприємців, агропідприємств, місцевих громад, суспільства). Формально забезпечуючи сільським мешканцям (власникам) доступ до землі, система землекористування не орієнтована на реалізацію пріоритетів сталого економічного зростання, розумну спеціалізацію сільських територій, посилення місцевого економічного потенціалу через диверсифікацію сільської економіки, розвиток локальних ринків і робочих місць, забезпечення біорізноманіття і розвиток місцевого екологічного потенціалу.

В основі вітчизняної земельної політики довгий час були і залишаються помилкові вихідні неоліберальні установки вільних слаборегульованих ринків. Тому земля розглядається як звичайний товар, ринковий оборот

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

якого повинен відбуватися відповідно до закону попиту і пропозиції. При цьому не береться до уваги необхідність створення важливих суспільних благ у процесі землеволодіння і землекористування. За таким «спрощеним» ринковим підходом здійснюються спроби реалізувати ринкову модель земельних відносин, абсолютної право приватної власності на землю під гаслами захисту інтересів майже семи мільйонів дрібних землевласників, які не можуть вільно продати свої земельні паї, отримані у процесі приватизації землі. Такий паралогізм* є характерною ознакою законотворчого забезпечення сучасного етапу «завершення земельної реформи», що помилково зводить формування національної системи землеволодіння і землекористування переважно до технічних аспектів і процесів, які стимулюють обезземелення селян¹⁴.

Хибні установки обумовлюють хибні підходи до розв'язання земельних проблем, перенаправляючи їх у площину технічного забезпечення вільної купівлі-продажу сільськогосподарських земель. Так, запровадження земельного кадастру, розмежування земель державної та комунальної власності тощо вважалися наріжним каменем функціонування повноцінного ринку землі в Україні. Звісно ці інструменти є необхідними. Наприклад, ефективна система земельного кадастру зумовлює високий ступінь юридичної визначеності щодо землекористування, проте залишається лише технічним інструментом для забезпечення функціонування ринку землі та реалізації прав власників, орендарів та інвесторів. Відтак система земельного кадастру не призначена для визначення доцільності здійснення ринкових земельних трансакцій з позицій соціальної справедливості та захисту навколошнього природного середовища і є лише одним серед інших важливих інструментів управління землеволодінням та землекористуванням.

Помилковою установкою у вирішенні земельних питань є також твердження, що земля є товаром, який повинен вільно переходити від

* Неусвідомлена або ненавмисна логічна помилка в мисленні (у доказах), що виникає при порушенні законів або правил логіки і яка веде до помилкового висновку (висновків).

¹⁴ Законопроекти про обіг земель.

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

менш ефективного власника до ефективнішого з точки зору відповідності існуючим на ринку попиту і пропозиції, максимізації прибутку і реалізації ефекту масштабу. Це твердження віправдовує високий рівень концентрації сільськогосподарських угідь, монокультурність та привласнення рентних надприбутків обмеженим колом осіб. Хоча у короткостроковій перспективі такі стратегії сприяють нарощенню виробництва, у кінцевому підсумку вони призводять до деструктивного зростання (зростання без розвитку), напруги і дивергенції у суспільстві.

У свою чергу високий ступінь концентрації сільськогосподарських угідь супроводжується деградацією сільських територій, занепадом традиційного аграрного виробництва та зникненням дрібних господарств, що перешкоджає ефективному функціонуванню ринкових механізмів та забезпеченням належного рівня життя населення.

Тобто зведення процесу «завершення» земельної реформи до запровадження ряду ринкових механізмів та реалізації сучасних технічних підходів призвело в Україні до низки серйозних проблем соціального, культурного, політичного та економічного характеру і заблокувало правове вирішення питання купівлі-продажу землі. Суспільні загрози, що виникли при цьому, мають постійний явний та латентний характер.

2.2. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОЛІТИКИ У СФЕРИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВІДМІНИ МОРАТОРІЮ

Актуальним завданням державної політики у сфері земельних відносин є забезпечення доступу до землі, який повинен стати фундаментальним інструментом у забезпеченні як економічного зростання, так і соціального розвитку. Щоб земельні ресурси стали реальним активом і чинником соціально орієнтованого зростання, необхідні ефективні економіко-правові механізми забезпечення доступу до них та інших факторів виробництва, паралельний розвиток відповідних суспільних інститутів, чітка суб'єктність у землекористуванні, регулювання та контроль за використанням земель.

Для розблокування земельної реформи в Україні слід переформатувати концептуальні рамки реформування, розширити систему світоглядних установок у регулюванні землеволодіння і

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

землекористування і прийняти сучасну парадигму, що починає домінувати в усьому цивілізованому світі. Ключовою проблемою тут є повернення землі її первинного та основного значення – суспільного блага, а не просто товару, функції якого визначають ринок і ринкові механізми. «Земля – це неординарний товар, який не підлягає додатковому виробництву. З огляду на фізичну обмеженість пропозиції землі на ринку необхідним є забезпечення посиленого регулювання процедури встановлення прав власності на землю та процесу землекористування»¹⁵.

Суспільне значення та унікальність землі як особливого товару – у тому, що вона забезпечує реалізацію фундаментальних прав людини на безпечне продовольство, достатню кількість продуктів харчування національного виробництва. Те, що земля є водночас особливим (неординарним) товаром, природним капіталом, агроресурсом та життєвим простором, зумовлює важливість ефективних систем землеволодіння і землекористування у створенні суспільних благ. Це вимагає одночасно міждисциплінарного, багатопрофільного координування у законотворчості з питань розвитку земельних відносин. Визнання землі унікальним товаром реалізується інвестиційною політикою в агросекторі; природним капіталом – політикою захисту навколошнього середовища, рекреації, у сфері туристичних послуг; агроресурсом – аграрною і сільською політикою; життєвим простором – політикою регіонального розвитку.

Реалізація у сфері регулювання земельного ринку законодавчих ініціатив за чотирима ключовими напрямами (інвестиційна політика, аграрна і сільська політика, рекреаційні послуги і охорона навколошнього середовища та регіональний розвиток) створить підґрунтя для комплексного, цілісного розвитку сільського господарства, села, місцевих громад на основі реалізації прав людини на землю. Це закладе основу для подолання деструктивних перекосів у землеволодінні та

¹⁵ Opinion of the European Economic and Social Committee on Land grabbing – a warning for Europe and a threat to family farming (own-initiative opinion). NAT/632 Land grabbing in Europe / family farming. Brussels, 21 January 2015. URL: <http://www.accesstoland.eu/IMG/pdf/eesc-2014-00926-00-00-ac-tra-en.pdf>

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

землекористуванні, сприятиме покращенню аграрної структури та стимулюватиме розвиток ефективних і стабільних аграрних виробників різних розмірів та організаційно-правових форм.

Неврегульований з точки зору суспільних інтересів ринок землі обмежує можливості збереження соціальних, культурних та екологічних цінностей, веде до деструктивного економічного зростання без розвитку.

Система земельних відносин після відміни мораторію на купівлі-продаж сільськогосподарських земель в Україні має базуватися на принципах відповідального управління земельними ресурсами в інтересах фермерів, селян та усіх громадян для забезпечення продовольчого суверенітету країни. Це вимагає запровадження системи регуляторних заходів, механізмів та інструментів у різних сферах.

А. Аграрний і сільський розвиток – щодо деконцентрації землеволодіння і землекористування, що передбачає:

- запровадження механізмів регулювання концентрації землі;
- законодавче обмеження і встановлення верхнього та нижнього рівня для площ сільськогосподарських угідь в обробітку, розроблення та впровадження процедури повернення надмірних угідь;
- обмеження площи земельної ділянки, що може бути об'єктом транзакцій (у тому числі купівлі-продажу);
- надання першочергового права придання сільськогосподарських угідь господарюючим суб'єктам, площа землекористування яких є нижчою за встановлений мінімальний рівень;
- створення передумов забезпечення продовольчого суверенітету через запровадження механізмів розподілу та перерозподілу земель для доступу до них невеликих фермерських господарств, молодих та ініціативних фермерів; розроблення спеціальної програми підтримки цих груп землекористувачів;
- формування чітких, прозорих та відкритих систем звітності землекористувачів усіх організаційно-правових форм, консолідований звітності агрохолдингів для оцінки фактичного чи потенційного впливу на реалізацію соціальних, економічних та екологічних цілей локального розвитку;

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

- заборона приватизації земель державної власності, особливо передачі корпоративним організаціям. Резервування державних земель для обезземелених сільських жителів, молоді, для реалізації суспільних цілей;
- системний соціальний захист безземельних і забезпечення їх роботою;
- реальне залучення сільських мешканців до участі в регулюванні ринку землі через створення локальних Асоціацій дрібних землевласників для обмеження концентрації земель, захисту прав орендодавців, узгодження укладених угод продажу землі, забезпечення пріоритетного доступу до землі перспективних фермерів, місцевих сімейних господарств та молоді.

Політика обмежень у землеволодінні та землекористуванні повинна забезпечити досягнення таких цілей:

- зменшення розбіжностей між землеволодінням і землекористуванням (збільшення частки місцевих власників, які господарюють на власній землі);
- заохочення та стимулювання особистої участі у веденні сільського господарства власниками ділянок сільськогосподарського призначення;
- зниження нерівномірності отримання прибутку в агровиробництві;
- розширення сфери самозайнятості на селі.

Б. Інвестиційна, екологічна, рекреаційна діяльність – обмеження інвестицій та заборона діяльності вітчизняних і міжнародних інвесторів, орієнтованих на захоплення, концентрацію, спекулятивні операції із сільськогосподарськими землями, безвідповідальне господарювання індустриального типу. Для цього необхідно:

- запровадити обов'язкову попередню незалежну оцінку інвестицій, їх потенційного впливу на збереження угідь як об'єкта власності та користування, повноцінну реалізацію прав усіх сторін земельних відносин та суспільних інтересів, збереження природного середовища, забезпечення добробуту сільського населення та надійних засобів для існування, доступу усіх суспільних верств до якісного, безпечної і доступного продовольства;

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

- стимулювати «відповідальні інвестиції»¹⁶ у придбання земельних угідь для забезпечення екологічної сталості; всебічно дотримуватися прав місцевого сільського населення (на працю тощо); забезпечити права громад на земельні та інші місцеві ресурси; стимулювати відповідальне ведення бізнесу і дотримання етичних стандартів; прозорість діяльності інвесторів, відкритість інформації щодо реалізації принципів відповідального інвестування.

Упровадження принципів відповідальних інвестицій забезпечить: зменшення і подолання бідності; підтримку місцевих громад; сприяння розвитку сільської економіки та сфери рекреації; стимулювання та захист локальних систем виробництва продуктів харчування; створення робочих місць, дотримання національного законодавства та міжнародних стандартів праці; диверсифікацію засобів до існування, надання підтримки бідним і вразливим верствам населення. Відповідальні інвестиції не приводять до широкомасштабної передачі прав власності інвесторам, а спрямовані на партнерські відносини з місцевими власниками земельних угідь.

B. Справедливий регіональний розвиток передбачає:

- відновлення повноважень сільських, селищних, міських рад щодо розпорядження землями державної власності за межами населених пунктів;
- запровадження механізмів протидії необґрунтованим змінам цільового призначення сільськогосподарських земель;
- забезпечення реальних прав сільських громад для збалансування національних, громадських та приватних інтересів в агропромисловому, місто-будуванні та розвитку інфраструктури, захисті природного середовища;
- реалізацію агроекологічних пріоритетів в управлінні територіальним розвитком, земельними, водними та лісовими ресурсами;

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

- стимулювання сімейних господарств до використання місцевих ресурсів для надання послуг (супільніх, рекреаційних, сільської гостинності).

G. Інформаційна підтримка та забезпечення прозорості передбачає:

- запровадження державної системи моніторингу земельних ресурсів, землекористування, трансакцій; формування національної бази даних з виділенням найважливіших соціальних, економічних, екологічних показників та їх відповідності критеріям доцільності здійснення таких операцій з міркувань соціальної справедливості, характеру впливу на сільські території та захисту навколошнього природного середовища;
- забезпечення публічного доступу до інформації, створення відкритої бази даних та інших умов для відстеження операцій приватних осіб і компаній, які займаються захопленням земель та спекулятивними земельними операціями, фінансових та інших аспектів їхньої діяльності;
- розробку та запровадження сучасних інструментів збору даних про землекористування, землевласників та орендарів, інвестиції в агросектор, де загрози концентрації землі мають постійний та латентний характер.

Узаконення ринкового обігу сільськогосподарських земель без врахування викладеного вище спричинить подальший перерозподіл сільськогосподарських угідь на користь великих землекористувачів, концентрацію їх у власності обмеженого кола осіб та корпоративних структур й унеможливить доступ до них господарств сімейного типу, молоді та сільських громад. Відповідно це призведе до негативних наслідків. Головні з них:

- загроза продовольчому самозабезпеченню країни внаслідок збільшення площ під експортними сировинними культурами. Це спричинить подальше зростання внутрішніх цін на продовольчі товари з випередженням платоспроможного попиту населення. Як наслідок, зростатиме рівень бідності: в Україні витрати на харчування тривалий час перевищують 50% сукупних витрат домогосподарств;
- витіснення з вітчизняної сільськогосподарської системи дрібних виробників, що звужуватиме пропозицію локальних продуктів на внутрішньому ринку. Фермери та господарства населення забезпечують

¹⁶ Responsible Investment in Farmland Report 2014-2015. URL:
www.unpri.org/about/what-is-responsible-investment

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

виробництво 50% валової продукції сільського господарства, у тому числі понад 90% картоплі, 85% овочів, плодів та ягід, понад 70% молока, майже 50% яєць, 36% м'яса усіх видів;

- звуження сфери зайнятості сільського населення, внаслідок чого посилюється його вимушена міграція. Великі землекористувачі відмовляються від вирощування трудомістких сільськогосподарських культур, ведення тваринництва, мінімізуючи потребу в трудових ресурсах. Збільшуючи розміри землекористування вони блокуватимуть доступ до землі селянам, які займаються, чи з часом могли б займатися трудомісткими видами сільськогосподарської діяльності. Із 2,9 млн осіб, зайнятих у сільському господарстві, великі землекористувачі – підприємства забезпечують роботою 18%, фермерські господарства та господарства населення – 82% (2,3 млн осіб);

- звуження економічної бази розвитку сільських територій внаслідок втрати надходжень сільських жителів від здавання в оренду земельних ділянок, заробітної плати звільнених працівників через ліквідацію великими землекористувачами трудомістких видів виробництва та виведення ними частини прибутку з сільськогосподарської галузі. Для покращення умов життєдіяльності сільських спільнот фермери і господарства населення спрямовують майже у 1,5-2 р. більший обсяг створеної у сільському господарстві доданої вартості, ніж сільськогосподарські підприємства та їх об'єднання;

- руйнування демографічного і економічного потенціалу розвитку сімейного фермерства. В Україні при 33 тис. офіційно зареєстрованих фермерських господарств приблизно 600 тис. сільських домогосподарств за розмірами землекористування і обсягами товарної продукції відповідають світовим критеріям віднесення до фермерських господарств. На них припадає 14% валової с.-г. продукції, 13% посівних площ, 18% поголів'я корів, 28% чисельності зайнятих у сільськогосподарській галузі. За результатами опитування сільських домогосподарств, які виробляють товарну продукцію, проведеного в рамках проекту ФАО для Мінагрополітики у 2017р., майже 50% респондентів вважають, що в майбутньому виробництвом сільськогосподарської продукції у їхньому домогосподарстві будуть

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

займатися діти/онуки. При знятті мораторію домогосподарства фермерського типу будуть найменш конкурентоспроможними на ринку землі.

2.3. ДЕКЛАРАЦІЯ ООН ПРО ПРАВА СЕЛЯН ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ЦІНОВОЇ ПОЛІТИКИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ

Прийняття декларації ООН про права селян та людей, які працюють у сільській місцевості (UNDROP) у 2018 році є результатом майже 20-річної роботи громадянського суспільства і 6-річних переговорів у раді ООН з прав людини. Вона орієнтована на протистояння різним формам дискримінації селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, і є першими жертвами обезземлення, надмірної бідності та голоду. Вона була ухвалена на Генеральній Асамблії ООН більшістю країн-учасниць із 121 голосом «за», 8 «проти» та 54 тих, хто утримались.

UNDROP відображає глибоке занепокоєння світової спільноти щодо структурної дискримінації, яку відчувають селяни та інші люди, що працюють у сільській місцевості, які диспропорційно потерпають від бідності, голоду та недоїдання, примусового виселення та обезземлення (Preamble and art. 3.3). Вона також визнає їх право на участь у політичному процесі задля «відбиття» цієї дискримінації.

Для гарантії дотримання прав, UNDROP передбачає сприяння урядами участі прямо або через їх представницькі організації, селянами та іншими людьми, які працюють у сільській місцевості у політичному процесі, який може вплинути на їх життя, землі і засоби життєдіяльності, такі як розробка міжнародних договорів та стандартів (стаття 24), безпеку харчування, працю та екологічні стандарти (стаття 10.2), законодавство, що відповідає за оцінку та сертифікацію продуктів (стаття 11.3), насіннєві політики, захист різноманіття культур та інші закони інтелектуальної власності, сертифікаційні регламенти та ринкові насіннєві закони (стаття 19.8) та проведення сільськогосподарських досліджень та сільського розвитку (стаття 19.7).

Держави повинні поважати створення та зростання місцевих та незалежних організацій селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості (стаття 10.2), вжити заходів для забезпечення їх доступу до

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

відповідної, прозорої, своєчасної відповідної інформації на зрозумілій мові у формі і через засоби, що відповідають їх культурним традиціям (стаття 11.2), полегшення та забезпечення повного доступу до участі у місцевих, регіональних та національних ринках з метою продажу своєї продукції за цінами, що дозволяють їм та їх сім'ям досягнути належних стандартів життя (стаття 16.3).

UNDROP також передбачає формування урядами разом із селянами та іншими людьми, які працюють у сільській місцевості суспільних політик на локальному, національному, регіональному та міжнародному рівнях для просування та захисту прав на належне харчування, продовольчу безпеку та продовольчий суверенітет і сталі та відповідні продовольчі системи, що сприяють та захищають права, згадані в UNDROP (стаття 15.5). Під час впровадження UNDROP необхідно, щоб спеціалізовані агенції, фонди та програми системи ООН, інші міжурядові організації, зокрема міжнародні та регіональні фінансові організації, забезпечували участь селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості (стаття 27.1).

Держави відіграють ключову роль у впровадженні UNDROP. Ця роль підкреслена у багатьох положеннях UNDROP, яка визначає їх зобов'язання.

В UNDROP передбачено, щоб уряди поважали, захищали та дотримувались прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості та належним чином здійснювали законодавчі, адміністративні та інші належні кроки для досягнення повної реалізації прав, визначених в UNDROP, які не можуть бути негайно забезпеченими (стаття 2.1). Вони також повинні забезпечувати поспідовність дотримання міжнародних угод та стандартів, де вони мають місце у контексті UNDROP (стаття 2.4) та розробляти механізми для забезпечення відповідності їх сільськогосподарських, економічних, соціальних, культурних політик та політик розвитку у контексті декларації ООН (стаття 15.5(5)). Вони також повинні визнавати важливість міжнародної кооперації задля підтримки зусиль, направлених на впровадження UNDROP (стаття 2.6).

Зобов'язання урядів забезпечувати поспідовність своїх національних законів і політик та міжнародних домовленостей і стандартів, до яких вони частково відносяться в контексті UNDROP, повинні у першочерговому

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

порядку відповідати нормам прав людини у міжнародному та національному праві. Це стосується усіх держав незалежно від їх позиції на момент прийняття UNDROP.

Якщо розглянути право на насіння, то тут зобов'язання держав зумовлюють укладання нових міжнародних договорів, інтерпретацію та впровадження міжнародних зобов'язань, які вони вже на себе взяли, враховуючи ті, що спрямовані на захист прав інтелектуальної власності. Держави повинні запевнитись, що вони не порушують, а полегшують реалізацію прав селян на насіння. На національному рівні держави повинні розробляти механізми щодо забезпечення відповідності своїх аграрних, економічних політик і політик розвитку із реалізацією прав на насіння (стаття 15.5) і вони повинні забезпечити захист і врахування прав і потреб селян через дотримання своїх насіннєвих політик, захист рослинного різноманіття та дотримання інших законів щодо інтелектуальної власності, сертифікацію та дотримання ринкових законів (стаття 19.8).

Під час впровадження UNDROP держави повинні приділяти особливу увагу правам та особливим потребам окремих осіб та груп, які історично були дискриміновані, зокрема люди похилого віку, жінки, молодь, діти та люди з обмеженими можливостями (стаття 2.2). Держави також повинні вживати відповідних заходів щодо подолання умов, які викликають дискримінацію, враховуючи множинні та перехресні форми дискримінації (стаття 3.3). І вони повинні вжити усіх відповідних заходів щодо подолання усіх форм дискримінації сільських жінок та жінок, які працюють у сільській місцевості задля сприяння збільшенню їх повноважень та забезпечити користування усіма правами людини та фундаментальними свободами, зазначеними у UNDROP без дискримінації (стаття 4.1 та 4.2).

Для того, щоб забезпечити дотримання прав, вписаних у UNDROP без будь якої дискримінації, зазначено, що усі держави повинні забезпечувати справедливу платню та винагороду за роботу відповідної цінності (стаття 16.6), упередити усі форми дискримінації, пов'язаної із правами на землю, зокрема ті, що виникають внаслідок зміни статусу, відсутності доступу до економічних ресурсів (стаття 17.2) та гарантування доступу до медико-

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

оздоровчих послуг, товарів та послуг у сільській місцевості на недискримінаційний основі (стаття 23.3).

Держави повинні інтегрувати повну UNDROP у свої внутрішні закони, наприклад, через інтеграцію Декларації у законодавство або врахування особливих прав UNDROP у конституціях або національних законах. Держави також повинні створити інституції для забезпечення відповідності своїх законів, політик і програм із UNDROP. Слідуючи за прикладом багатьох країн, які створили національні ради щодо продовольства та безпеки харчування, держави повинні створити національні ради щодо прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, відповідно репрезентуючи різні сектори уряду та організації селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості.

Для забезпечення дотримання державами прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, в UNDROP передбачено щоб вони (держави) не притягували селян до арештів або утримання у місцях позбавлення волі, катували або здійснювали інші види жорстокості і не знущалися над селянами, перетворюючи їх у рабів (стаття 6.2). Держави також повинні визнавати спільноти та їх системи колективного користування і управління земельними і природними ресурсами (стаття 17.3).

Держави повинні вжити усіх заходів щодо забезпечення поваги та посилення зазначених у декларації прав недержавними акторами, транснаціональними корпораціями та іншими бізнесовими структурами з тим, щоб захистити права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості (стаття 2.5). Такі заходи повинні передбачати потребу захисту селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості від арбітражу, незаконного виселення і переміщення (статті 17.3, 17.4, 24.2), забезпечення належної утилізації та збереження шкідливих матеріалів і відходів (стаття 18.4), упередження виникнення ризиків від розвитку, користування, транспортування будь яких модифікованих організмів (стаття 20.3). В UNDROP також передбачено державний захист дітей, селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості від роботи, яка видається шкідливою або перешкоджає дитячій освіті або негативно впливає на здоров'я дітей або фізичний, ментальний, моральний або соціальний розвиток (стаття 13.2).

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

До прикладів шляхів забезпечення прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості відносяться зобов'язання забезпечити правову підтримку (стаття 12.3), надати пріоритет обезземеленим селянам, молоді, малим рибалкам та іншим працівникам на території супільніх земель, водойм або лісів (стаття 17.6), підтримати селянські насіннєві системи та сприяти використанню селянського насіння та агробіорізноманіття (стаття 19.6).

Також важливим інструментом є національний захист прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості через безпосереднє впровадження UNDROP або через використання положень декларації для інтерпретації прав, визначених у внутрішньому законодавстві або інших міжнародних інструментах. Національні інституції з прав людини також повинні здійснювати моніторинг UNDROP у своїй роботі, у тому числі через підвищення обізнаності, аналіз співставності законів із UNDROP, створення можливості отримання скарг щодо порушень прав, зазначених у UNDROP та підготовку річних звітів щодо впровадження UNDROP для національних, регіональних та міжнародних органів.

У UNDROP передбачено, аби спеціалізовані агенції ООН, фонди, програми, інші міжнародні організації ООН сприяли повній реалізації UNDROP, зокрема через мобілізацію, допомогу та кооперацію (стаття 27.1) та щоб вони сприяли повазі всіх положень UNDROP (стаття 27.2). Рада з прав людини ООН повинна розробити нову спеціальну процедуру – уповноважений доповідач ООН або робоча група ООН, у складі якої є 5 незалежних експертів – з прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості. ООН також повинна створити орган у формі експертного механізму прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості. Також є важливим, щоб ООН інтегрувала UNDROP у свою моніторингову роботу, зокрема універсальний періодичний огляд і щоб інші механізми із захисту прав людини ООН, а саме органи ООН із здійснення особливих заходів включили UNDROP у свою роботу.

Економічний і соціальний комітет ООН (ECOSOC) має розпочати постійний форум щодо прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості як це було зроблено через постійний форум з питань корінних

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

жителів. Новий орган може складатись із 10 експертів (половина – запропоновані державами, половина – організаціями селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості). Також необхідно створити добровільний фонд ООН для підтримки селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості з тим, щоб здійснювати підтримку їх участі у діяльності систем ООН.

Комітет світової продовольчої безпеки (CFS) повинен інтегрувати у свою роботу імплементацію декларації ООН і, якщо рада з прав людини створить нову процедуру щодо визнання прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, тримачі її мандату повинні стати членами наглядової ради CFS і мати ті ж прерогативи, що і були дані уповноваженому доповідачу ООН з прав на продовольство.

Спеціалізовані агенції ООН також повинні включити впровадження UNDROP у свою роботу і знайти можливості працювати разом, а також із організаціями селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості. Сюди відносяться ФАО, програми розвитку ООН (UNDP), міжнародний фонд аграрного розвитку (IFAD), міжнародна організація праці (ILO), світова організація здоров'я (WHO), освітня, наукова та культурна організація (UNESCO) та світовий банк. Такі організації як МВФ, світова організація інтелектуальної власності (WIPO), ВТО також повинні враховувати UNDROP у своїй роботі. Також UNDROP необхідно враховувати у стратегіях, спрямованих на досягнення ЦСР.

Необхідно створювати парламентські групи з дотримання прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості на регіональному рівні, а уже створені парламентські групи повинні інтегрувати у свою роботу заходи щодо сприяння захисту цих прав, на кшталт парламентських фронтів, спрямованих на подолання голоду у Латинській Америці і Африці.

Європейський парламент, який зумовив країни-учасниці ЄС проголосувати за прийняття UNDROP та європейський соціально-економічний комітет (EESC), який закликав європейські інституції та уряди країн-учасниць ЄС активно підтримувати UNDROP у подальшій роботі для реалізації декларації, повинен продовжувати сприяти імплементації UNDROP у Європі. Імплементація UNDROP у Африці повинна бути

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

інтегрована в роботу пан-Африканського парламентського альянсу щодо продовольчої безпеки та харчування. Економічна спільнота західних африканських країн (EOWAS) та генеральна асамблея організації американських урядів (OAS), які визнали право на продовольчий суверенітет також повинні сприяти імплементації UNDROP у своїх регіонах.

Регіональні органи також повинні сприяти та захищати особливі права, вписані у UNDROP. Наприклад, дивлячись на африканське об'єднання, яке запровадило прогресивну африканську правову модель для захисту прав місцевих громад, фермерів та для регулювання доступу до біологічних ресурсів, інші регіональні організації повинні сприяти країному захисту прав селян на насіння.

Також важливо, аби регіональні органи захисту прав людини, враховуючи інтер-американський суд та комісію з прав людини, європейський суд з прав людини, європейський комітет соціальних прав, міжкурядової комісії прав людини, асоціації південно-східних азійських націй (ASEAN) захищали права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості. Африканська комісія з прав людини повинна створити робочу групу з прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості Африки, а інтер-американська комісія з прав людини повинна створити мандат доповідача з прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості.

Система захисту прав людини, яка розвинулась з часу прийняття універсальної декларації прав людини у 1948 році була доповнена у 2018 шляхом введення нового інструменту щодо захисту прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості – людей, які найбільш дискриміновані і витіснені (маргіналізовані) у світі.

Підсумовуючи вищевикладене можна сформулювати основні рекомендації щодо впровадження Декларації про права селян і інших людей, які працюють у сільській місцевості із повною участю цих осіб та належною підтримкою міжнародних та регіональних організацій (див вставку 2.3.1).

Вставка 2.3.1

РЕКОМЕНДАЦІЇ

- Держави повинні поважати, захищати та дотримуватись прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості і належним чином здійснювати законодавчі, адміністративні та інші відповідні заходи задля досягнення повної реалізації тих прав, визначених у UNDROP, які не можуть бути негайно гарантовані. Вони повинні усвідомити важливість міжнародної кооперації щодо підтримки національних зусиль, спрямованих на імплементацію UNDROP.

- Держави та міжнародні і регіональні організації повинні розповсюджувати UNDROP та сприяти покращенню розуміння та поваги до її положень. Вони повинні проводити технічні навчання для урядовців, членів законодавчої гілки влади, органів юстиції, національних інституцій з прав людини, міжнародних та регіональних організацій, організації селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, неурядових організацій та усіх дотичних акторів.

- Держави, міжнародні та регіональні організації повинні забезпечувати повну участь селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості у впровадженні UNDROP прямо, або/чи через свої представницькі організації, у тому числі у прийнятті рішень, що можуть впливати на життя селян, їх землю та засоби життєдіяльності.

- Держави, міжнародні і регіональні організації повинні звертати особливу увагу на права окремих осіб та груп людей, котрі історично були дискриміновані, зокрема людей похилого віку, жінок, дітей та осіб з обмеженнями враховуючи потребу вирішення множинної та міжсекторальної форм дискримінації.

- Держави повинні вжити усіх належних заходів щодо подолання усіх форм дискримінації сільських жінок та інших жінок, які працюють у сільській місцевості для сприяння посиленню їх повноважень і для забезпечення їх життя без дискримінації усіх прав людини та фундаментальних свобод, визначених у UNDROP.

- Держави повинні поважати та підтримувати створення та зростання потужних незалежних організацій селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості.

- Держави повинні інтегрувати повну UNDROP або особливі права, які вона вписує у національний закон шляхом перегляду конституції або

розробки нових національних законів.

- Держави повинні забезпечити послідовність своїх законів та політик і міжнародних договорів та стандартів, де вони беруть участь із UNDROP.

- Держави повинні створювати національні ради з прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості із належним представленням різних секторів уряду і організацій селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості.

- Держави повинні посилювати роль національних інституцій з прав людини у сприянні та захисті прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості.

- Держави повинні вживати усіх належних заходів для забезпечення поваги та посилення прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості неурядовими організаціями.

- Національні суди повинні захищати права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості через безпосереднє дотримання UNDROP або через її використання для інтерпретації прав, визначених у національному законодавстві або інших міжнародних інструментах.

- Національні інституції з прав людини повинні включити до своєї роботи моніторинг виконання UNDROP, зокрема через покращення обізнаності, аналіз відповідності законів до UNDROP, можливість отримання скарг про порушення прав, визначених у UNDROP і через підготовку річних звітів про впровадження UNDROP національними, регіональними і міжнародними органами.

- Спеціалізовані агенції ООН, фонди та програми і інші міжурядові організації, зокрема міжнаціональні і регіональні фінансові організації повинні долучатись до повної реалізації UNDROP, зокрема через мобілізацію кооперації і допомоги розвитку і вони повинні сприяти покращенню поваги та повного впровадження UNDROP і працювати над її ефективністю.

- Рада з прав людини ООН повинна створити нову спеціальну процедуру по правам селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості та новий підлеглий орган у формі експертного механізму з прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості. Вона також інтегрує UNDROP до UPR. Інші механізми з прав людини ООН повинні також інтегрувати UNDROP до своєї роботи.

Розділ II. Політика у сфері земельних відносин....

- ECOSOC повинна створити постійний форум ООН з прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, а добровільний фонд ООН з прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості повинен бути створений для підтримки їх участі у діяльності систем ООН.

- Комітет світової продовольчої безпеки та спеціалізовані агенції ООН повинні інтегрувати імплементацію UNDROP до своєї роботи. МВФ, WIPO (світова організація інтелектуальної власності) та ВТО повинні у своїй роботі посилатись на UNDROP. Декларація повинна бути взята за основу при розробці стратегій щодо досягнення ЦСР.

- Регіональні організації повинні підтримувати впровадження UNDROP у своїх регіонах. Необхідно створювати регіональні парламентські групи з прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, а в роботу нині існуючих парламентських груп необхідно додати сприяння цим правам.

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіт

РОЗДІЛ III. ВПЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЗЕМЕЛЬНУ ПОЛІТИКУ УКРАЇНИ

3.1. КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДХОДУ ДО ВРЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 2019 РОЦІ

Для врегулювання ринку землі було запропоновано внести зміни до законодавства (положення ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», далі – Законопроект), а не розробити окремий закон про ринок землі, як це було передбачено чинним законодавством.

Значні загрози несе право набувати землю у власність юридичним особам. Також відсутні належні запобіжники для набуття контролю за сільськогосподарськими землями іноземними фізичними, юридичними особами та державами. Для цього іноземцям чи особам без громадянства достатньо створити в Україні юридичну особу, викупити корпоративні права або в інший спосіб отримати контроль над зареєстрованими в Україні юридичними особами-землекористувачами.

Хоча передбачено, що «До 1 січня 2024 року не допускається набуття юридичними особами, бенефіціарним власником (контролером) яких є іноземці, особи без громадянства, юридичні особи, створені за законодавством іншим, ніж законодавство України, іноземні держави, права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення...» це не може бути дієвим запобіжником переходу контролю за сільськогосподарськими землями до нерезидентів, оскільки такі вимоги не розповсюджуються на випадки набуття сільськогосподарськими

товаровиробниками у власність земельних ділянок, які використовують такі земельні ділянки на правах оренди, емфітезису, за умови, якщо з часу державної реєстрації юридичної особи – набувача права власності пройшло не менше 3 років, або право оренди, емфітезису виникло до набрання чинності цим пунктом. Також досвід інших країн свідчить, що іноземний капітал успішно використовує різноманітні механізми щоб оминути жорсткі обмеження на набуття сільськогосподарських земель у власність.

Обмеження, що пропонуються законопроектом, для запобігання концентрації землі, дозволяють таку концентрацію у значних масштабах як на національному, регіональному, так і на місцевому рівні:

«Сукупна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення у власності громадянина, юридичної особи, з урахуванням пов'язаних осіб або юридичних осіб, створених за законодавством України, що мають спільного кінцевого бенефіціарного власника (контролера):

в межах однієї об'єднаної територіальної громади не повинна перевищувати 35 % земель сільськогосподарського призначення такої громади;

в межах однієї області або Автономної Республіки Крим, не повинна перевищувати 8 % земель сільськогосподарського призначення такої області або Автономної Республіки Крим»;

«не повинна перевищувати 0,5 % земель сільськогосподарського призначення України».

За розрахунками 0,5% від 41489,3 тис. га (станом на кінець 2017 р.) дорівнює 207,4 тис. га. Таким чином це дозволятиме одному власнику контролювати, наприклад, 207 тис. га в Одеській, 200 тис. га – в Дніпропетровській областях і та ін. (рис. 3.1.1).

Пізніше за поданням Президента України було змінено розмір площин земельних угідь, які можуть придаватися в «одні руки» до 10 тис. га. Проте це не вплинуло на загальний контекст земельного регулювання, метою якого є обезземелення селян і фермерів.

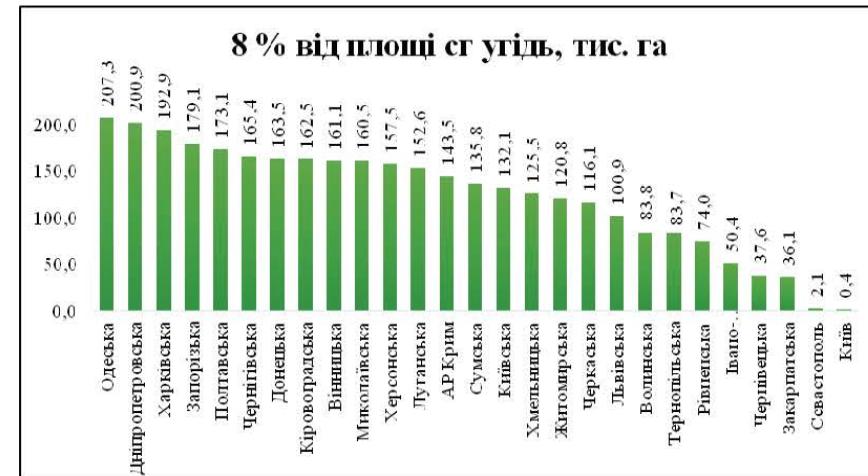

Рис. 3.1.1. Розрахункова сукупна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що може належати одній особі

Законопроект не спрямований на становлення в Україні аграрного устрою, заснованого на фермерській моделі сімейного типу. Відсутні положення щодо пріоритету фермерських господарств у набутті земель сільськогосподарського призначення, власників, що проживають у даній місцевості, відсутні кваліфікаційні та інші вимоги до покупців. Також не передбачений пріоритет територіальних громад та держави у викупі земель для подальшого перерозподілу земель з урахуванням місцевих пріоритетів сільського розвитку тощо.

Пріоритетне право на набуття у власність земельної ділянки має орендар. Таким чином, за великими агрохолдингами, які зараз орендують великі масиви сільськогосподарських земель через оренду, запишається право пріоритетного викупу цих ділянок.

«Орендар, який відповідно до закону може мати у власності орендовану земельну ділянку, якщо інше не передбачено законом, має переважне право на придбання її у власність у разі продажу цієї земельної ділянки...»

Оприлюднення законопроекту щодо лібералізації земельного ринку

Розділ III. Вплив громадянського суспільства....

збурило українське суспільство, яке активно реагувало (в тому числі у формі пікетів, багатолюдних мітингів, демонстрацій, маршів тощо) на заяви представників влади і законодавчі ініціативи, метою яких є відміна мораторію на продаж і запровадження практично нерегульованого ринкового обігу сільськогосподарських земель. Громадяни відчули у цьому загрозу обезземлення селян, послаблення продовольчого суверенітету, прискорення деградації сіл, зрештою втрати території і життєвого простору держави. Інформаційний простір наповнився обговоренням аргументів «за» і «проти» реалізації згаданих заяв та ініціатив.

3.2. МОБІЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДЛЯ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ЗЕМЛЮ

26 листопада 2019 р. у приміщенні ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» за участі численних представників фермерських господарств, особистих селянських господарств, домогосподарств, які займаються землеробством та тваринництвом, організацій громадянського суспільства, представників академічної громадськості, а також представника ООН з прав людини в Україні та Європейського координатора Via Campesina відбувся Громадський форум «Право селян на землю: чи узбелечить земельна реформа селянсько-фермерське господарювання в Україні», присвячений обговоренню проблем і механізмів захисту прав селян, фермерських господарств сімейного типу, дрібних та середніх виробників сільськогосподарської продукції та українського суспільства загалом при запровадженні ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Організаторами Форуму виступили ГС «Українська мережа сільського розвитку», ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Європейська координація Via Campesina. У роботі Форуму взяли участь 62 учасники.

Відкрив Громадський Форум директор інституту академік НАН України **Валерій Геєць** – підкреслив актуальність питання, винесеного на громадське обговорення на платформі Української мережі сільського розвитку. З вітальним словом виступила **Матильда Богнер**, Голова Моніторингової місії з прав людини Управління Верховного комісара ООН із

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

прав людини в Україні, акцентувавши увагу на необхідності дотримання прав людини, визначені індексу впливу на людські права за усіх реформувань, у тому числі за проведення земельної реформи. Європейський координатор Via Campesina **Рамона Думінічу** у вітальному слові підкреслила важливість забезпечення прав селян, оскільки вони проголошенні у Декларації ООН 2018 р. «Про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості». **Олена Бородіна**, Голова Координаційної ради Української мережі сільського розвитку, розкрила вагомість голосу громадськості у відстоюванні інтересів селян, сільських громад, малих і середніх сільгospвиробників при запровадженні обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні.

Фредерік Мюссо, директор з питань політики Оклендського інституту, (Каліфорнія, США) у відео-виступі наголосив на необхідності захисту прав селян на землю в Україні, водночас виокремивши загрози за відкриття продажу землі в Україні. **Андрій Гриценко**, заступник директора Інституту економіки та прогнозування НАН України, звернув увагу учасників на те, що земля є особливим об'єктом привласнення. **Володимир Сіденко**, науковий консультант Українського центру економічних і політичних консультацій ім. О. Разумкова, систематизував істотні ризики запровадження вільної торгівлі землею сільськогосподарського призначення. **Рамона Думінічу** зауважила на необхідності імплементації Декларації ООН про права селян, бо це – інструмент забезпечення селянсько-фермерського типу господарювання у світі. **Микола Стрижак**, Президент Асоціації фермерів та приватних землевласників України, наголосив, що селянсько-фермерське господарювання є основою сталого аграрного і сільського розвитку, тому фермери відстоюватимуть свої, поки що не захищені, права при запровадженні обігу земель сільськогосподарського призначення. **Надія Котенко**, заступник голови об'єднаної територіальної громади у Житомирській області, розкрила, що право селян на землю є засобом для існування, і тому це право має бути захищеним за нинішніх рішень щодо ринку землі. **Василь Шакун**, Національна академія внутрішніх справ України, зупинився на кримінологічних наслідках запровадження ринку землі в Україні в умовах коли судова система недосконала і не може повною мірою

Розділ III. Вплив громадянського суспільства....

убезпечити права людини в Україні, особливо селян. **Ольга Попова**, головний науковий співробітник ДУ «ІЕП НАНУ», розкриваючи основні засади агроекології, підкresлила, що це не точкові вдосконалення нестійких сільськогосподарських систем, а глибинні перетворення усієї агропродовольчої системи, це вибір моделі господарювання, і цей вибір важливо унормувати при запровадженні обігу земель сільгospriзначення.

Валерій Парубочий, Голова ФГ «Парубоче», зупинився на розкритті питання, чи реально пересічному фермеру придбати землю у відповідності до запропонованих нині урядом фінансових можливостей, покладаючись на власний досвід фермерського господарювання. **Григорій Наконечний**, Фермерське господарство «Віра, Надія, Любов», окреслив негативні наслідки купівлі-продажу землі для майбутнього українського села. **Валентина Трошечко**, Сумський центр надання безоплатної вторинної правової допомоги, акцентувала увагу на можливостях реалізації прав селян на землю, на необхідності надання безоплатної правової допомоги селянам щодо земельних питань. **Василь Марункевич**, голова сільського домогосподарства у Вінницькій області, розкрив особливості землі, яка є активом, а не товаром. **Іван Свиноус**, голова ОСГ у Хмельницькій області, зазначив важливість ведення тваринництва (утримання молочних корів, кролівництва, свинарства) у селянських господарствах, бо це є збереженням традиційного агроекологічного господарювання. **Igor Прокопа**, головний науковий співробітник ДУ «ІЕП НАНУ» ознайомив учасників форуму з загальним планом дій ООН у Десятилітті сімейних фермерських господарств (2019-2028 рр.) і дав оцінку його визнання в Україні. **Олена Бородіна**, Голова координаційної ради УМСР, зупинилася на основних положеннях Програми Світового банку в Україні «Прискорення приватних інвестицій у сільське господарство» щодо врахування у ній потреб малих сільськогосподарських виробників та дала оцінку підходів до визначення їх такими за розмірами у цьому документі.

До виступів основних доповідачів долучилися також й інші учасники форуму, акцентуючи увагу на різних аспектах та проблемах запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення. Так, зокрема, **В.М. Жук**, головний науковий співробітник ННЦ ІАЕ НАН України, відмітив у своїх коментарях необхідність нормативно-правового визначення моделі аграрного

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

устрою в Україні як базової основи розвитку аграрного сектору та запуску ринку землі. Концентрація сільськогосподарських земель у великих агрохолдингах з переважно рослинницькою спеціалізацією виробництва спотворює галузеву структуру сільського господарства, що породжує низку екологічних та соціальних проблем, на чому акцентував увагу **І.М. Демчак**, генеральний директор Українського НДІ продуктивності агропромислового комплексу. На відміну від них малі форми господарювання (СФГ, ОСГ) здійснюють аграрну діяльність у більш стабільний спосіб, але обмежені у можливостях доступу до ресурсів (в тому числі земельних), що може бути вирішено через надання їм державної підтримки, як зауважила **О.В. Гафурова**, член правління ВГО «Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні». Громадський діяч **І.О. Заяць** наголосив на необхідності прийняття окремого закону з метою врегулювання всіх аспектів обігу землі сільськогосподарського призначення. **О.І. Ковалів**, Інститут агроекології та природокористування НААН України, акцентував увагу на відмінностях понять «земля» та «земельна ділянка», що має бути враховано у якості вихідних положень в законі. **В.М. Єрмоленко**, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права НУБіП, серед іншого звернув увагу на юридичних неузгодженостях прав власності на землю між фізичними та юридичними особами.

3.3. ВНЕСОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРОЦЕС УДОСКОНАЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Серед ключових результатів колективних зусиль представників громадянського суспільства щодо захисту прав селян на землю та збереження в Україні у ході земельної реформи селянсько-фермерського типу господарювання слід виділити наступні:

- Учасники Форуму висловилися на підтримку скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. При цьому більш прийнятним варіантом узаконення обігу земель відмічено прийняття окремого закону, а не шляхом внесення поправок у діюче законодавство, як це передбачено законопроектом № 2178-10 від 10.10.2019 р.

- Учасники сформулювали і обговорили конкретні положення, які необхідно врахувати у цьому процесі та ухвалили пропозицію щодо

Розділ III. Вплив громадянського суспільства....

необхідності підготовки Резолюції Громадського Форуму «Право селян на землю: чи узбезпечить земельна реформа селянсько-фермерське господарювання в Україні». Вони зійшлися у думці, що доцільно підготувати звернення до міжнародних фінансових організацій, які можуть вплинути на неприйнятний у вітчизняних реаліях прискорений режим законодавчих змін у сфері обігу земель сільськогосподарського призначення.

- Учасники відмітили незавершеність важливих реформ (судової, пенсійної, аграрної політики, децентралізації влади) та недосконалість організаційно-інституційного середовища, необхідних для запровадження обігу землі. В зв'язку з чим, учасники наполягають на необхідності встановлення переходного періоду для розв'язання окреслених проблем, упродовж якого забезпечити жорсткий державний контроль операцій на ринку землі. Функції контролю мають бути покладені на новоутворену державну установу (оператора земельного ринку) з широкими повноваженнями й ресурсами для кредитування та попередження спекуляцій у сфері купівлі-продажу землі.

- Окрім оператора земельного ринку суб'єктами купівлі-продажу земельних ділянок, на думку учасників Форуму, мають виступати виключно громадяни України, які відповідають чітко встановленим вимогам, та територіальні громади. Для попередження концентрації сільськогосподарських земель й спекуляції доцільно закріпити жорсткі обмеження щодо максимальної кількості землі у володінні фізичних осіб – громадян України, які відповідають встановленим критеріям набуття права власності, та заборони перепродажу упродовж визначеного терміну.

- Учасники зібрання підтримали рішення Громадського Форуму й висловили сподівання, що підсумкові документи будуть підготовлені організаційним комітетом та передані у відповідні інстанції. Це буде підставою для сподівання, що їх голос буде врахований на благо українського народу!

Організаційний комітет Громадського форуму організував широке публічне розповсюдження підсумкових документів, вони були представлені учасникам Парламентських слухань «Земельна реформа: вітчизняна модель обігу земель с/г призначення» (05.12.2019р.), а також надіслані Президенту України, Прем'єр-міністру, Голові ВРУ, Секретарю РНБО, 23

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

комітетам і 6 фракціям Верховної Ради України, 19 університетам, 6 науково-дослідним інститутам, громадським спілкам та організаціям. Відкритий лист «Українці проти форсованого розпродажу їхньої землі» 6 грудня 2019 р. направлено Сумі Чакрабарті, Президенту Європейського Банку Реконструкції та Розвитку; Давиду Малласу, Президенту Групи Світового Банку; Кристаліні Георгієвій, Керуючому Директору Міжнародного Валютного Фонду.

ПІДСУМКОВІ ДОКУМЕНТИ ФОРУМУ

РЕЗОЛЮЦІЯ ГРОМАДСЬКОГО ФОРУМУ «ПРАВО СЕЛЯН НА ЗЕМЛЮ: ЧИ УБЕЗПЕЧИТЬ ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА СЕЛЯНСЬКО-ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ»

м. Київ, 26 листопада 2019 р.

Форум представників фермерських господарств, особистих селянських господарств, домогосподарств, які займаються землеробством та тваринництвом, організацій громадянського суспільства та представників академічної громадськості, посилаючись на Конституцію України, де у статті 13 вказується, що земля є об'єктом права власності Українського народу, а держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, беручи до уваги Декларацію ООН про права селян та інших осіб, що працюють у сільській місцевості, у статті 17 якої зазначається, що селяни мають право на землю, а держави вживають належних заходів щодо забезпечення широкого і справедливого доступу до землі для того, щоб селяни могли мати належні умови для життя, виходячи з мети обмеження надмірної концентрації земель і встановлення суспільного контролю над ними з урахуванням соціальної функції земельної власності, будучи стурбованими недостатньо виваженим з точки зору інтересів суспільства і не підготовленим належним чином в організаційно-правовому відношенні запровадженням ринкового обігу земель сільськогосподарського

Розділ III. Вплив громадянського суспільства....

призначення відповідно до Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення № 2178-10 від 10.10.2019 р., прийнятого у першому читанні 13.11.2019 р., **заявляє таке:**

1. Невизначеність вітчизняної моделі сільського господарства та зволікання з розробленням механізмів ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, як основного засобу формування такої моделі, тривалий час служили підставою для збереження мораторію на купівлю-продаж землі. Це вступило в суперечність з правом селян продати свою земельну ділянку і спричинило появу тіньових схем привласнення землі та її насильницького захоплення (рейдерства). Продовження мораторію в цих умовах є недоцільним.

2. Законодавче регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення слід було б здійснювати не шляхом внесення змін і доповнень до існуючих нормативно-правових актів, як це пропонується взятим за основу законопроектом №2178-10, а через прийняття окремого Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення», який включатиме вимоги до покупців, умови здійснення трансакцій, обмеження концентрації земельних ділянок «в одних руках», зобов'язання щодо цільового і безпечноного використання земельних угідь, збереження їх родючості тощо.

3. Ринковий обіг землі має реалізувати пріоритет суспільної функції земельної власності – забезпечення права нації на продовольчу безпеку і права селян на підні засоби для існування. При ігноруванні суспільного значення землі за її нерегульованого ринкового обігу вона стане суттєвим активом для інвестування з метою спекулятивного збагачення та посилити монокультуризацію аграрного сектору. Це створюватиме загрозу продовольчому суверенітету держави, а відтак – національному суверенітету.

4. Землі сільськогосподарського призначення, які зараз належать державі, не підлягають продажу, а залишаються у державній власності для залучення молоді і майбутніх поколінь до сільськогосподарської діяльності, сімейного фермерства, вирішення гендерних проблем у землеористуванні,

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

задоволення потреб у господарюванні на землі для спеціальних категорій громадян тощо.

5. Купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення необхідно запроваджувати поетапно – після створення відповідно до закону спеціального державного органу з регулювання обігу сільськогосподарських земель та його регіональних відділень. На українському земельному ринку продавцем земельної ділянки може бути будь-який її власник, а коло покупців має чітко регулюватися державою.

6. На першому етапі впродовж семи-десяти років:

- право власності на земельні ділянки можуть набувати (за черговістю):
а) громадяни України, які проживають на території розміщення цих ділянок, працюють безпосередньо у сільському господарстві, мають сільськогосподарську / фахову освіту та/або термін професійного стажу не менше 5 років; б) територіальні громади; в) держава в особі спеціально створеного з цією метою органу;

- громадянин України, який відповідає зазначеним вище вимогам, може придбати у власність не більше 200 га улідь для ведення сільськогосподарської діяльності у вільно обраній ним формі господарювання (сімейна ферма, фермерське господарство, господарське товариство, кооператив, агрокорпорація тощо). Забороняється перепродаж придбаної ділянки упродовж перших 7 років;

- слід запровадити систему фінансових механізмів для цільового кредитування громадян України на придбання с.-г. угідь на пільгових умовах та на модернізацію господарської діяльності на засадах агроекології;

- з метою запобігання швидкому та неконтрольованому перерозподілу земельної власності на користь несільськогосподарських суб'єктів господарювання, а також іноземних фізичних та юридичних осіб, запровадити тимчасові обмеження щодо операцій з внесення земельних ділянок в якості забезпечення цивільно-правових зобов'язань, а також в якості внесків до статутних фондів господарських товариств.

7. За підсумками першого етапу запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення умови купівлі-продажу земельних ділянок та механізми функціонування ринку землі можуть бути переглянуті.

Розділ III. Вплив громадянського суспільства....

8. Верховній Раді слід зупинити розгляд законопроекту № 2178-10 від 10.10.2019р., оскільки він суперечить Добровільним керівним принципам ФАО щодо відповіального регулювання питань володіння і користування земельними та іншими ресурсами (2012р.), ключовим положенням Декларації ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості (2018р.), загальному плану дій ООН у Десятилітті сімейних фермерських господарств (2019-2028рр.), програмному документу Комітету глобальної продовольчої безпеки ООН «Агроекологічні й інші інноваційні підходи в підтримку сталого сільського господарства і стійких продовольчих систем, що підвищують рівень продовольчої безпеки та якість харчування» (2019р.), і звернутися до міжнародних організацій ООН – ФАО, Управління Верховного комісара з прав людини, Комітету глобальної продовольчої безпеки ООН; Європейського Союзу з проханням висловити свою думку щодо відповідності цього законопроекту міжнародним принципам світової продовольчої безпеки, досягненням глобальних Цілей сталого розвитку, захисту прав людини, збереження навколошнього середовища, запобіганню зміні клімату тощо.

ЗВЕРНЕННЯ

ГРОМАДСЬКОГО ФОРУМУ «ПРАВО СЕЛЯН НА ЗЕМЛЮ: ЧИ УБЕЗПЕЧИТЬ ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА СЕЛЯНСЬКО-ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ» ДО ОФІСУ ПРЕЗИДЕНТА, ВЕРХОВНОЇ РАДИ, КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ, РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Шановні Пані та Панове,

В Україні швидкими темпами розгортаються процеси скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення і запровадження практично нерегульованого державою їх ринкового обігу. При цьому наголос ставиться на право продажу земельних ділянок, а не збереження їх у власності селян для забезпечення їм засобів для існування своїх родин. Внаслідок реалізації такого підходу відбудеться подальше зосередження сільськогосподарських земель у руках так званих «ефективних

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

власників» – українських аграрних олігархів та транснаціональних корпорацій, а доступ до земельних ресурсів фермерським та селянським господарствам буде заблоковано через їх низьку фінансову спроможність.

Таке нічим не приховане стимулювання великомасштабного аграрного бізнесу в Україні суперечить висновкам Міжурядової Групи Експертів з Питань Зміни Клімату (2019р.) про те, що індустріальне сільське господарство відіграє головну роль у зміні клімату на планеті і що на глобальному рівні необхідно негайно запровадити термінові дії для переходу від індустріальних методів виробництва продовольства до агроекологічних, які забезпечують досягнення глобальних Цілей Сталого Розвитку.

У ході широкої пропагандистської кампанії українському народу нав'язується думка, що відкриття ринку землі допоможе залучити інвестиції і, можливо, сприятиме додатковому економічному зростанню. Якщо так і відбудеться, то результатами такого зростання скористаються виключно нові велиki власники землі. А селяни, які продадуть свої ділянки, щоб вирішити нагальні життєві проблеми, за короткий час поповнять маргінальні соціальні прошарки, які вимагатимуть від держави значної і постійно зростаючої соціальної допомоги. Надання такої допомоги ляже важким тягарем на державний бюджет і через збільшення податків – на плечі українського суспільства. Йому ж залишиться й катастрофічні наслідки такої моделі «зростання» – істотне зростання цін на продовольство внаслідок підвищення цін на земельні ділянки, деградація земель та загальне погіршення екологічної ситуації, зменшення місць прикладання праці на селі, прогресуюча соціальна диференціація та загострення соціальних конфліктів, втрата перспектив господарювання на власній землі для майбутніх поколінь та руйнація соціальних основ української національної культури.

Не заперечуючи необхідність скасування мораторію, учасники Форуму наголошують, що при узаконенні ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення слід керуватися схваленими всією світовою спільнотою принципами, зафіксованими у документах ООН. Першим кроком в Україні у цьому напрямі було б призупинення «турборежimu» щодо прийняття змін у земельному законодавстві, створення Міністерства сільських справ і розроблення та впровадження такої стратегії розвитку у сільському

Розділ III. Вплив громадянського суспільства....

секторі, яка була б орієнтована на збереження довкілля, місцеву продовольчу безпеку, підтримку спроможності фермерів та сільських спільнот у досягненні Цілей тисячоліття, проголошених ООН.

Учасники Форуму закликають Вас забезпечити врахування положень Резолюції Форуму при прийнятті виважених рішень про запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Це сприятиме якнайповнішій реалізації прав селян щодо доступу до землі, продемонструє політичну прихильність та реальну підтримку розвитку сімейних фермерських господарств з метою підвищення рівня та якості життя українського народу.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ **«УКРАЇНЦІ ПРОТИ ФОРСОВАНОГО РОЗПРОДАЖУ ЇХНЬОЇ** **ЗЕМЛІ» ГОЛОВАМ СВІТОВОГО БАНКУ, МІЖНАРОДНОГО** **ВАЛЮТНОГО ФОНДУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО БАНКУ** **РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА РОЗВИТКУ**

Шановні Пані та Панове,

Учасники Громадського форуму «Право селян на землю: чи убефечить земельна реформа селянсько-фермерське господарювання в Україні», який відбувся у Києві 26 листопада 2019р. у складі 10-ти громадських організацій та спілок (які представляють інтереси біля 40 тис. фермерських господарств і понад 4 млн. селян, що займаються сільськогосподарською діяльністю), а також реальних фермерів, власників особистих селянських господарств, представників сільських громад, аграрних університетів, наукових установ та інших організацій (62 особи), звертають Вашу увагу на наступне.

За Вашого посередництва в Україні швидко розгортаються процеси скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення та запровадження практично нерегульованого ринку землі. Це збурює українське суспільство і зумовлює активні протестні дії громадян, в тому числі у формі пікетів, багатолюдних мітингів, демонстрацій, маршів тощо.

Причиною суспільного незадоволення є те, що замість збереження землі у власності селян для забезпечення їхнім сім'ям засобів для

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

існування, акценти робляться на праві продавати землю. Це, у свою чергу, приведе до подальшої концентрації сільськогосподарських земель у руках так званих «ефективних власників» – українських агробізнесових олігархів та транснаціональних корпорацій. Доступ фермерам та селянам до землі буде заблокований внаслідок їхньої недостатньої фінансової спроможності. Таке просування масштабного аграрного бізнесу в Україні суперечить рекомендаціям 2019р. Міжурядової групи з питань зміни клімату (IPCC). IPCC дійшли висновку, що індустріальне сільське господарство та масштабне моновиробництво відіграють ключову роль у зміні клімату, тому наразі має місце гостра потреба у глобальних діях для переходу від промислових методів виробництва харчових продуктів до агроекологічних, що також узгоджуватимуться із Цілями сталого розвитку.

Українська влада та Ваші консультанти стверджують, що відкриття ринку землі сприятиме збільшенню обсягів інвестицій та економічному зростанню. Якщо таке й станеться, то єдиними, хто отримає користь від цього зростання, будуть нові землевласники, а не українські фермери. Селяни, які продадуть свої земельні ділянки для вирішення нагальних фінансових проблем, приєднаються до інших маргіналізованих соціальних груп, і вже скоро потребуватимуть значної та постійної державної соціальної допомоги. Така допомога стане важким тягарем для державного бюджету, а подальше підвищення податків ляже на суспільство. Населенню також доведеться зіткнутися з катастрофічними наслідками подібної моделі «зростання»: погіршення здоров'я, деградація земель та навколишнього природного середовища, зниження рівня зайнятості в сільській місцевості, прискорене соціальне розмежування та ескалація соціальних конфліктів, втрата перспектив для майбутніх поколінь управління своєю землею та знищення соціальних основ української національної культури.

Зрозуміло, що допомога міжнародних фінансових інституцій надається за певних умов. Україна знаходиться у важкій економічній ситуації і потребує зовнішньої допомоги, але виставляння такої умови для надання допомоги, як продаж української землі, площи якої найбільші в Європі, видається щонайменше небезпечним. Ті, хто прагне допомогти Україні, не

Розділ III. Вплив громадянського суспільства....

повинні керуватися інтересами великих транснаціональних компаній та міжнародних інвестиційних банків, а орієнтуватися на затверджені світовою спільнотою документи, такі як: План дій Десятиліття сімейного господарювання ООН (2019-2028 рр.), доповідь Групи експертів найвищого рівня Комітету глобальної продовольчої безпеки ООН «Агроекологічні та інші інноваційні підходи до сталого сільського господарства та харчових систем для підвищення продовольчої безпеки та харчування» (2019 р.), Добровільні керівні принципи відповіального управління охороною земель, рибальством та лісами у контексті національної продовольчої безпеки (2012 р.), Декларацію ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості (2018 р.).

Першими кроками у цьому напрямі могли б бути: (i) негайне призупинення прийняття змін до земельного законодавства щодо розпродажу сільськогосподарської землі, особливо тієї, що знаходиться у державній власності; (ii) підтримка України у створенні Міністерства сільських справ, у розробленні та упровадженні стратегії розвитку, орієнтованої на збереження довкілля, внутрішню продовольчу безпеку країни, з одночасною підтримкою фермерів та сільських громад для посилення їхньої спроможності у досягненні цілей, визначених у вищезгаданих документах ООН; (iii) перегляд усіх міжнародних програм в Україні, зокрема Програми Світового банку щодо кредитування з прив'язкою до результатів у сфері прискорення приватних інвестицій у сільське господарство (2019 р.). За умовами цієї Програми малими і середніми виробниками для її цілей визначено сільськогосподарські підприємства розміром до 1000га, що абсолютно не відображає реальність. В Україні біля 80% фермерських господарств мають у користуванні не більше 100га, а особисті селянські господарства мають від 2 до 10 га, понад 70% з них господарюють на площі до 5 га. Ці виробники сільськогосподарської продукції забезпечують більше 40% її загального обсягу, але повністю вилучені з Програм міжнародної допомоги.

У нас поки ще є час, щоби зняти напругу в українському суспільстві з приводу форсованого запровадження «вільного» ринку сільськогосподарських земель та запобігти жорстокому протистоянню, наслідки якого в сучасних

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

умовах можуть бути дуже руйнівними. А позитивна реакція на цей Відкритий лист могла б бути свідченням Вашої підтримки реалізації в Україні завдань, узгоджених з Глобальними Цілями сталого розвитку, а також дотримання статей 27.1 і 27.2. Декларації ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості.

6 грудня 2019р., м.Київ, Україна.

З повагою, за дорученням учасників Громадського Форуму Організаційний комітет у складі:

Голова Організаційного комітету – Олена Бородіна, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, Голова Координаційної ради Громадської спілки «Українська мережа сільського розвитку», Член Координаційного комітету Механізму Громадянського Суспільства Комітету глобальної продовольчої безпеки ООН.

Члени Організаційного комітету:

Микола Стрижак, Президент Асоціації фермерів та приватних землевласників України

Валерій Геєць, доктор економічних наук, професор, академік Національної академії наук України, заслужений діяч науки і техніки України

Валерій Жук, доктор економічних наук, професор, академік Національної академії аграрних наук, заслужений діяч науки і техніки України

Василь Шакун, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

Андрій Гриценко, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, заслужений працівник освіти України

Володимир Сіденко, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

Ігор Прокопа, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії аграрних наук України

Любов Молдаван, доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України

Тамара Осташко, доктор економічних наук, член-кореспондент Національної академії аграрних наук України

Ольга Попова, доктор економічних наук, професор

Володимир Васильєв, Голова Спілки сільського зеленого туризму України

UKRAINIANS REJECT THE FORCED “FREE SALE” OF THEIR LAND OPEN LETTER TO THE HEADS OF THE WORLD BANK, THE INTERNATIONAL MONETARY FUND, AND THE EUROPEAN BANK FOR RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT

Dear Sir / Madam,

This letter is authored by participants of the Public Forum “Towards Peasants’ Right to Land in Ukraine - Through Responsible Management of Land Tenure and Land Use System” which took place in Kyiv on 26 November 2019. The forum hosted 62 participants as follows:

- Members of 10 public organizations and public unions that represent interests of about 40 thousand private farms an over 4 million peasants employed in agriculture,
- Farmers, members of farming households and peasant farms,
- Representatives of rural communities,
- Representatives of agrarian universities, research institutions and other organizations.

This letter intends to bring the following to your attention.

The processes of lifting the moratorium on the sale of agricultural lands and the implementation of an essentially unregulated land market are being quickly evolved in Ukraine with your encouragement and mediation. These processes trigger

popular unrest and cause active public protests, including pickets, massive rallies, demonstrations, and marches.

The public protests are brought about by the accent on the peasants' right to sell their land plots, instead of the accent on the peasants' land ownership as the means to provide decent existence for themselves and their families. The prospective sale of agricultural lands will result in their further concentration in the hands of the so-called “efficient owners” – Ukrainian agricultural oligarchs and transnational corporations. The farmers' and peasants' access to buying land will be blocked because of their poor financial capacity. Such avowed promotion of large-scale agricultural business in Ukraine contradicts recommendations of the Intergovernmental Panel on Climate Change / IPCC (2019). The IPCC emphasized that industrialized agriculture and large-scale mono production play a key role in climate change; therefore, there is an acute need for global action to move from industrial methods of food production to agroecological methods that will also support the Sustainable Development Goals.

Ukrainian authorities and your counselors claim that opening the land market will be beneficial for new investments and economic growth. However, if this does happen, the only beneficiaries will be new landowners, not Ukrainian farmers. Peasants who sell their land plots to solve their pressing financial problems may soon join other marginal social groups that badly require substantial permanent assistance on behalf of the state. Such assistance will become a heavy burden for the state budget and tax-payers. Ukrainians will also have to face the drastic aftermaths of the alleged economic “growth”: failing health, deterioration of land and degradation of ecology, a decline in rural employment, progressive social differentiation, escalation of social conflicts and protests, impossibility for future generations to own and cultivate their land, and destruction of the social foundations of Ukrainian national culture.

Naturally, the assistance of international financial organizations is granted under certain conditions. At present, Ukraine survives economic hardships and needs external support. Meanwhile, providing it under the condition of selling agricultural lands, the amount of which is the largest in Europe looks like extortion. Those who aim to help Ukraine should not be guided by the interests

Розділ III. Вплив громадянського суспільства....

of large-scale transnational companies and global investment banks, but by the international documents approved by the world community; among them are the Action Plan of the United Nations Decade of Family Farming (2019-2028), the HLPE Report "Agroecological and Other Innovative Approaches for Sustainable Agriculture and Food Systems that Enhance Food Security and Nutrition" (2019), Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security (2012), United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas (2018), and other UN documents adopted within the framework of sustainable development.

The first steps to be taken should be the following ones: i) immediate cessation of adopting the amendments to the land legislation on the "free sale" of agricultural lands, state-owned lands in particular; (ii) support of Ukraine in the creation of the Ministry of Rural Development, in designing and implementation of the development strategy oriented at environmental protection, domestic food security, farmers' and rural communities' support that enhances their capacity to achieve the objectives outlined in the above UN documents; (iii) revision of all the international programs in Ukraine, including the World Bank Program "Accelerating Private Investments in Agriculture" (2019). According to the Program, small and medium agricultural producers are defined, for the Program's purpose, as agricultural enterprises that operate on up to 1,000 Ha of land, which goes against Ukrainian reality. In Ukraine, about 80% of private farms possess no more than 100 hectares, and farming households typically possess 2-10 hectares, with over 70% of such households cultivating not more than 5 hectares. Private farms and farming households, which provide more than 40% of the total agricultural product, are left beyond the international assistance programs.

We still have time to release the Ukrainian society's tension triggered by an accelerated implementation of the "free" market of agricultural lands, and to prevent a violent confrontation, the consequences of which in the contemporary context can be severely destructive. Your positive response to this letter could bear witness to your authority in complying with the above UN documents that support the Sustainable Development Goals, the articles 27.1 and 27.2 of the

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas in particular.

6 December 2019, Kyiv, Ukraine

Respectfully, on behalf of the forum participants:

Head of the Organizing Committee – Olena Borodina, Doctor of Economics, Professor, Associate Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the coordination council, "Ukrainian Rural Development Network" public organization, member of the coordination council, Civil Society Mechanism for relations with the UN Committee on the World Food Security

Members of the Organizing Committee:

Mykola Stryzhak, President, Association of Ukrainian farmers and private land-owners

Valeriy Heyets, Doctor of Economics, Professor Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine

Valeriy Zhuk, Doctor of Economics, Professor Member of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine

Andriy Grytsenko, Doctor of Economics, Professor, Associate Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Educationalist of Ukraine

Volodymyr Sidenko, Doctor of Economics, Professor, Associate Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Vasyl Shakun, Doctor of Law, Professor Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine

Ihor Prokopa, Doctor of Economics, Professor Associate Member of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine,

Lyubov Moldavan, Doctor of Economics, Professor, Honored Economist of Ukraine

Tamara Ostashko, Doctor of Economics, Professor, Associate Member of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine,

Olga Popova, Doctor of Economics, Professor

Volodymyr Vasiliyev, Head of the Ukrainian Association of Green Tourism

РОЗДІЛ IV. АГРОЕКОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЗМІН У ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ

4.1. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

В Україні сформована надто природно-ресурсномістка модель сільського господарства, ведення цього господарства є нині доволі екологічно деструктивним щодо природних ресурсів і навколошнього середовища. Екологічний складовий не було приділено належної уваги в процесі аграрного реформування, має місце низький рівень дотримання природоохоронного законодавства, не сформований ефективний організаційно-економічний механізм реалізації правових норм і контроль їх виконання у сільськогосподарській практиці.

Рівень сільськогосподарської освоєності території досягає 69% (тоді як у світі 37%, або в 2 рази менше), а розораності – 54% (у світі 11%, або в 5 разів менше) (табл. 4.1.1). Слід мати на увазі, що науково обґрунтовано до активного сільськогосподарського обробітку залучати 1/3 території. Невелика частка сіножатей і пасовищ (13%) та інших елементів екологічного каркасу, а також лісів (18%) у структурі земельного фонду не дозволяють підтримувати агроландшафти і територію країни у сприятливому стані.

Таблиця 4.1.1

Розподіл і використання земельного фонду в Україні та світі, %

Роки	Сільсько-господарська освоєність території	Розораність території	Розораність сільгоспугідь	Частка сіножатей і пасовищ у площі території	Частка лісів та лісовкритих площ
Україна					
2005	68,4	53,8	78,6	13,2	15,9
2017	68,7	53,9	78,4	13,0	17,7
Весь світ					
2005	36,9	10,6	28,6	25,3	29,4

Джерело: <http://faostat.fao.org/site/377/>: Статистичний щорічник України за 2017 рік. – К., 2018. С. 186, 306.

У регіональному розрізі видно, що у ряді областей (Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Тернопільській, Харківській, Хмельницькій) рівень сільськогосподарської освоєності (75-80%) та розораності території (понад 60%), що вище середнього рівня по Україні (табл. 4.1.2). Це засвідчує високе антропогенне навантаження на територію і земельні ресурси країни.

Таблиця 4.1.2

Сільськогосподарська освоєність і розораність території регіонів, 2017 р., %

Регіони	Сільськогосподарська освоєність території	Розораність території	Частка лісів та лісовкритих площ
Україна	68,7	53,9	17,7
АР Крим	68,8	48,8	11,5
Вінницька	76,0	65,1	14,4
Волинська	52,0	33,4	34,6
Дніпропетровська	78,7	66,6	6,1

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

Донецька	77,1	62,4	7,7
Житомирська	50,6	37,3	37,7
Закарпатська	35,4	15,7	56,7
Запорізька	82,4	70,0	4,9
Івано-Франківська	45,2	28,5	45,7
Київська	58,7	48,1	23,1
Кіровоградська	82,6	71,8	7,7
Луганська	71,5	47,8	13,4
Львівська	57,8	36,3	31,8
Миколаївська	81,6	69,1	5,0
Одеська	77,8	62,3	6,7
Полтавська	75,3	61,7	10,0
Рівненська	46,1	32,7	41,2
Сумська	71,2	51,5	19,4
Тернопільська	75,7	62,0	14,7
Харківська	76,7	61,5	13,6
Херсонська	69,2	62,5	5,4
Хмельницька	76,0	60,8	13,9
Черкаська	69,4	60,8	16,2
Чернівецька	58,0	40,9	30,9
Чернігівська	64,8	44,6	23,2

Джерело: розраховано за даними стат. збірників: Регіони України за 2018 рік: / Державна служба статистики України. – К., 2018; Сільське господарство України за 2017 рік. – К., 2018.

У Законі України «Про основні положення (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» визнано близьким до критичного

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

нинішній стан земель. Проте законодавчо затверджені норми про виведення угідь з інтенсивного сільськогосподарського обробітку не виконуються¹⁷.

До того ж, агресивне використання сільгоспугідь відбувається через масштабне поширення монокультури. Сільськогосподарські виробники тривалий час ігнорують і масово порушують вимоги плодозміні, раціональної структури посівів на користь вирощування декількох прибуткових, експортоорієнтованих культур (пшениці, ячменю, кукурудзи, соняшнику), які з року в рік займають 70-90% посівів. Частка виснажливого ґрунту соняшнику в посівній площі сільгоспідприємств досягла у 2017 р. 25,4%. При цьому у ряді регіонів (Дніпропетровський, Донецький, Запорізький, Луганський, Миколаївський областях) частка соняшнику у посівах сільгоспідприємств сягає 35-40%, що не припустимо (табл. 4.1.3).

Таблиця 4.1.3
Частка соняшнику у загальній посівній площі у сільськогосподарських підприємствах, 2010 і 2017 рр.

	2010 р.		2017 р.	
	тис. га	%	тис. га	%
Україна	3512,31	18,7	4863,0	25,4
АР Крим	23,08	3,9	-	-
Вінницька	153,74	13,0	232,6	19,3
Волинська	0,22	0,1	15,5	6,4
Дніпропетровська	467,08	35,1	516,9	40,2
Донецька	284,72	31,9	262,2	38,2
Житомирська	16,46	3,3	90,7	14,0
Закарпатська	0,58	2,3	2,2	6,8
Запорізька	388,11	34,4	406,6	35,2
Івано-Франківська	3,77	3,6	31,6	18,1
Київська	64,39	7,4	158,5	17,5

¹⁷ Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» №1989 від 2000 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1989-14>.

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

Кіровоградська	315,74	25,7	399,4	33,0
Луганська	293,3	40,1	292,7	46,3
Львівська	0,13	0,1	35,0	9,6
Миколаївська	285,01	27,7	351,8	35,3
Одеська	177,91	13,7	345,6	26,0
Полтавська	205,8	15,8	257,7	19,8
Рівненська	2,72	1,1	23,6	8,7
Сумська	83,42	10,3	188,3	19,9
Тернопільська	11,84	2,3	78,6	13,9
Харківська	356,65	30,7	403,3	31,4
Херсонська	170,7	20,6	232,3	27,3
Хмельницька	28,37	3,8	145,4	16,0
Черкаська	135,69	14,0	188,4	19,9
Чернівецька	3,9	3,4	13,1	11,0
Чернігівська	38,97	4,9	191,0	18,3

Активна сільськогосподарська діяльність підприємств корпоративного сектора, особливо великих птахофабрик, а також сільських домогосподарств створює екологічні проблеми для середовища проживання сільського населення. Негативні наслідки цієї діяльності позначаються на зниженні якості повітря, питної води, а також вироблюваної сільськогосподарської продукції. Поєдання непримітливих умов праці і побуту призводить до того, що смертність серед сільського населення вища, ніж міського; тут поширені хвороби, які зумовлені саме поганою екологією.

Екологізація національного сільського господарства і сільської місцевості означатиме просування у напрямі реалізації передбачених Угодою про асоціацію Україна – ЄС норм щодо забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва, а також формування екологобезпечного сільського середовища проживання населення.

Оптимізувати агроландшафти за рахунок виведення частини угідь (деградованих, малопродуктивних, угідь в екологічно вразливих зонах) з інтенсивного сільськогосподарського обробітку і розширювати природні елементи в агроландшафтах. Законом України «Про основні положення

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

(стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» передбачено зменшити площу орних земель в середньому на 5-10% до 2020 року. Передбачено виводити з обробітку землі на схилах, у водохоронних зонах, консервувати деградовані, малопродуктивні угіддя з подальшим їх зап鲁женням та запасенням.

Контролювати дотримання сільськогосподарськими виробниками вимог раціональної структури посівів, сівозмін, природоохоронного законодавства, а при їх порушенні – застосовувати штрафні санкції. Йдеться про дотримання унормованих екологічних вимог щодо раціонального господарювання і охорони земель, використання угідь відповідно до проектів землеустрою, що забезпечують екологіко-економічне обґрунтування сівозмін¹⁸. Відхилення від затверджених проектів землеустрою і використання земельних ділянок без цих проектів тягне за собою накладення штрафу на громадян і посадових осіб.

Правовими актами також визначено раціональну частку посівів соняшнику у структурі посівної площи на рівні 15%, а на практиці відбувається значне перевищенння сільськогосподарськими виробниками цієї норми (фактично на рівні 35-40% у ряді зазначених вище регіонів).

До сільськогосподарських виробництв, окрім з яких значною мірою забруднюють навколошнє середовище (зокрема, тваринницькі комплекси) слід застосовувати норми Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» від 2017 р. № 2009.

Урегулювати дотримання екологічних вимог як базову умову надання державної підтримки сільськогосподарським виробникам. Встановити, що лише при дотриманні визначених екологічних вимог щодо ведення сільського господарства (наприклад, належного зберігання органічних добрив, дотримання сівозмін, недопущення деградації ґрунтів) сільгospвиробники

¹⁸ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» від 2009 р. №1443.

¹⁹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 11.02.2010 р. №164. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

можуть розраховувати на фінансову підтримку в рамках існуючих державних програм підтримки сільського господарства.

Розробити і схвалити Національний кодекс сталого агрогосподарювання як зведення вимог і правил щодо належного ведення сільського господарства.

Реалізація запропонованих завдань сприятиме підвищенню агроекологічного іміджу національного сільського господарства, а також покращенню екологічного середовища проживання населення у сільській місцевості. В результаті можна очікувати:

1. Збільшення площ виведення сільгоспугідь з інтенсивного сільськогосподарського обробітку і розширення природних елементів в агроландшафтах.

2. Зростання кількості сільськогосподарських виробників, які мають затверджені проекти землеустрою, що забезпечують екологіко-економічне обґрунтування сівозмін.

3. Зменшення кількості сільськогосподарських виробників – порушників природоохоронного законодавства та обсяг накладених штрафів.

4. Внесення доповнення до законодавства щодо унормування дотримання екологічних вимог як базової умови надання державної підтримки сільськогосподарським виробникам у рамках існуючих державних програм підтримки.

5. Розроблення і схвалення Національного кодексу сталого агрогосподарювання.

6. Покращення якості питної води у сільській місцевості.

7. Скорочення смертності сільського населення з причин, пов'язаних з несприятливою екологічною ситуацією у сільській місцевості.

4.2. ОПТИМІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ВИРОБНИЦТВА НА ОСНОВІ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР

В аграрному секторі України за роки незалежності утвердився корпоративний сектор, який контролює надвеликі площи земельних ресурсів, монополізував ринки збуту, ресурсів, засобів державної підтримки для виробництва обмеженого набору сільськогосподарської сировини. Поєднання сільськогосподарських культур у підприємствах корпоративного сектору не

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

відповідає законодавчо встановленим в Україні нормативам, які рекомендовані до застосування Постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 164 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах»²⁰. Станом на 2018р. майже 4 млн га земель використовується корпоративним сектором з грубим порушенням граничних норм дотримання сівозмін. Найбільша кількість порушень зафіксована на підприємствах, що виробляють насіння соняшника.

Удосконалення великомасштабного землекористування в Україні можливе при використанні науково-обґрунтованих підходів до змін у структурі виробництва. Застосування економіко-математичного моделювання, надає змогу розробляти робастні рішення для розв'язання проблеми монокультуризації та сприяє переходу до господарювання згідно з принципами сталого розвитку. Зміни у структурі виробництва на основі диверсифікації вирощування сільськогосподарських культур є екологічно безпечним і економічно обґрунтованим механізмом підвищення їхньої врожайності. Це механізм, здатний протистояти мінливим кліматичним умовам і сприяти підвищенню ефективності використання земельних ресурсів. Його суть полягає в тому, що кожна культура має готовувати сприятливі умови для інших культур, поліпшуючи якісні характеристики ґрунту, посилюючи здатність культур протистояти шкідникам, хворобам та ін. Переваги диверсифікації ґрунтуються на основних засадах сталого розвитку, оскільки забезпечують досягнення економічних, соціальних та екологічних цілей сільськогосподарського виробництва.

Математичне моделювання диверсифікації сільськогосподарських культур надає змогу приймати рішення, які є стійкими до невизначеностей різного походження: економічних (волатильність цін, інфляція тощо), екологічних (несприятливі кліматичні умови, природні катаклізми), соціальних (безробіття, депопуляція, доходи селян) та ін. Застосування

²⁰ Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-p>.

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

оптимізаційного моделювання для диверсифікації культур дасть можливість розрахувати найбільш оптимальну структуру посівних площ різних культур, що певною мірою відповідатиме потребам і засадам сталого розвитку сільського господарства, а саме таким: підвищення продуктивності рослин з урахуванням їхньої природної гармонії; зміцнення спроможності рослин протистояти хворобам, шкідникам та екологічним катаklізмам; зменшення використання ресурсів (пестициди, добрива та ін.); урізноманітнення виробництва безпечної продукції для населення.

З метою проектування оптимальної структури посівних площ для гармонійного поєднання сільськогосподарських культур у корпоративному секторі сільського господарства України науковцями відділу економіки і політики аграрних перетворень спільно з Міжнародним інститутом прикладного і системного аналізу (IIASA) була розроблена дворівнева стохастична модель оптимізації виробничої діяльності на основі диверсифікації сільськогосподарських культур.

Розроблена модель включає широкий спектр показників, що характеризують господарську діяльність корпоративного сектора в галузі сільського господарства, користування природними ресурсами, демографічні показники та ін. Дані щодо демографічної ситуації в країні, балансу та споживання основних продовольчих товарів населенням України, статистики рослинництва України 2005-2015 рр., внесення мінеральних та органічних добрив сільськогосподарськими підприємствами за 2005-2015 рр. і обсягів продажу та цін на сільськогосподарські товари отримано зі статистичних щорічників Державної служби статистики за відповідні роки. Економічні та соціальні показники взято із бази даних форми № 50-сг «Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств» за 2005-2015 рр.²¹. Решту даних отримано із доступних географічно-інформаційних систем, даних

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіт

міністерства аграрної політики України, Міністерства фінансів України та міжнародних організацій (FAO, USDA, Світовий банк, OECD).

Цільове призначення моделі – забезпечити розроблення робастних рішень під час прийняття управлінських рішень на державному і регіональному рівнях щодо підвищення ефективності використання природних ресурсів у сільському господарстві України. Модель враховує можливості агропродовольчих систем щодо забезпечення сталого розвитку сільського господарства шляхом зниження впливу на природні ресурси (наприклад ґрунти, воду) з врахуванням кліматичних умов і мінливості погоди.

Для визначення робастної диверсифікованої структури посівних площ у модель закладено 10 основних культур (пшениця, жито, гречка, ячмінь, кукурудза, горох, овес, насіння соняшника, соя, ріпак), що вирощуються корпоративним сектором. Результати моделювання слугуватимуть основою розроблення оптимальних і робастних рішень для формування портфелю культур з метою мінімізації різниці між фактичною і потенційною врожайністю в регіоні. У межах моделі виконується аналіз можливостей зменшення розриву в урожайностях із мінімальними витратами для товаровиробників з одночасним забезпеченням сталості аграрного виробництва та дотримання ресурсних обмежень і сільськогосподарських норм (наприклад, збалансованого режиму удобрення).

У розрахунках закладено ресурсні обмеження, що зумовлюють раціональне використання природних ресурсів. У виробничих витратах враховано орендні платежі, витрати на насіння, добрива, паливо-мастильні матеріали та ін. Ми допускаємо, що виробничі функції товаровиробників залежать від портфелю культур і фінансової допомоги (кредити, субсидії). За дотримання зasad сталого сільськогосподарського виробництва модель надає змогу розрахувати фінансову допомогу у разі відхилення від очікуваної врожайності. Формування цієї допомоги відбувається за рахунок платежів товаровиробників до створюваного ними компенсаційного фонду, що сприяє управлінню ризиками з метою забезпечення сталого розвитку.

Результати моделювання відображають потребу в просторовому перерозподілі видів та площ виробництва сільськогосподарських культур з урахуванням їхнього гармонійного поєднання відповідно до принципів

²¹ Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств за період 2005-2015 рр. Статистичні спостереження за формою 50-с.г. Державна служба статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

належної сільськогосподарської практики. Отримані результати представлено просторово на обласному рівні (24 області). Посівні площи під сільськогосподарські культури і запропоновані результати моделювання наведені у таблицях 4.2.1 та 4.2.2

Таблиця 4.2.1

**Посівні площи під сільськогосподарські культури перед
моделюванням, тис, га**

Області / культури	Пшениця	Жито	Гречка	Кукурудза	Ячмінь	Горох	Овес	Насіння соняшника	Соя	Насіння ріпака
Вінницька	248846	397	3901	165403	53981	4631	1083	129899	145694	52300
Волинська	52451	4397	749	16032	7579	1427	4250	1949	38057	22486
Дніпропетровська	370651	1328	1431	93178	94875	4989	1108	348434	7379	36900
Донецька	237800	1551	2640	22516	48722	2876	2125	221444	1383	3873
Житомирська	72683	7624	3792	85744	13399	1282	7406	49222	99125	17281
Закарпатська	3957	21	202	5400	471	-	126	1184	4022	488
Запорізька	403188	400	1108	21467	85072	23787	1180	298793	13775	20553
Івано-Франківська	38542	510	1190	17377	8704	685	299	8959	14632	22112
Київська	244036	6530	5803	316094	46066	4112	7844	164737	191832	46483
Кіровоградська	211088	431	2145	197990	72353	9821	1203	310150	89317	18171
Луганська	169792	2083	1096	42676	24526	450	2800	203207	107	616
Львівська	78513	656	3231	24105	25365	870	1380	10165	30623	43596
Миколаївська	272111	227	1327	73755	124815	6202	404	259059	14926	16795
Одеська	378046	203	388	65724	204305	21947	3501	284559	6259	56321
Полтавська	227814	1868	2937	504421	35695	4736	2816	210234	156066	10551
Рівненська	49842	2488	1395	39597	12645	812	2278	2566	79396	21397
Сумська	191581	6925	11114	229849	31824	3720	6592	144058	77891	8907
Тернопільська	116097	356	5642	84753	38888	5276	1236	26402	80143	47147
Харківська	386606	3372	8361	133345	67588	20859	3470	281862	22760	7044
Херсонська	247188	949	738	13052	72922	2745	1048	148882	79202	22961
Хмельницька	151114	1219	3144	129410	46367	2068	1710	29174	207805	53577
Черкаська	172741	1611	1097	220499	35876	6157	970	144224	94252	31747

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіт

Чернівецька	24997	20	15	4683	3992	2	92	8056	44203	7065
Чернігівська	163033	17979	6587	326136	17551	3468	14468	146581	83090	12571
АР Крим	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 4.2.2

**Посівні площи під сільськогосподарські культури за результатами
моделюванням, тис, га**

Області / культури	Пшениця	Жито	Гречка	Кукурудза	Ячмінь	Горох	Овес	Насіння соняшника	Соя	Насіння ріпака
Вінницька	284	23.5	31.8	153.1	151.6	19.1	12.7	113.2	15.6	2.3
Волинська	36.6	19.7	5.8	16.1	22.6	3.5	2.3	36.3	3.4	3.1
Дніпропетровська	286.2	18.6	37	114.9	177	22.2	14.8	218.7	46.6	25.1
Донецька	186	21.1	17.9	114.2	29.5	10.8	7.2	99	53.3	5.8
Житомирська	103.4	36.8	18.6	36.4	28.6	10.8	7.8	100.5	7.2	7.5
Закарпатська	5.4	2.3	0.45	0	0	0.05	0.2	0	4.3	3.2
Запорізька	293.5	38.8	33	97.8	185.8	19.8	13.2	159.6	25.3	2.5
Івано-Франківська	33.7	11.5	7.1	8.8	9.1	5.1	2.4	26.6	3.4	5.1
Київська	387.9	30.1	42.5	167.4	143.4	25.5	17	181.6	35.1	3
Кіровоградська	256.9	45.2	38.4	153	190.7	17	11.4	183.2	16.8	0.9
Луганська	144.6	13.5	19.9	67	95.8	8.9	5.9	80.6	6	5.2
Львівська	77.3	21	8	0.2	41.9	4.8	3.2	49.2	9	4
Миколаївська	232.2	45.6	28.3	123.5	122.1	17	11.3	161.3	26.9	1.5
Одеська	316.6	34.7	39	183.8	197.7	23.4	15.6	143.4	44.6	23.5
Полтавська	326.8	31.4	47	318.7	202.3	28.2	18.8	161.4	20.2	2.2
Рівненська	52.6	10.3	7	28.2	43.1	4.2	2.8	32.6	4.5	27.4
Сумська	169.8	30.4	27.7	122.5	163.1	16.6	11.1	152.6	15.2	3.5
Тернопільська	112.8	16.5	15.5	36.9	65.6	9.3	6.2	109.2	33.1	0.8
Харківська	296	34.5	37.3	87.5	164.4	22.4	14.9	258.4	19.1	0.9
Херсонська	182.8	18.9	23.5	87.6	105.9	14.1	9.4	131.6	14.3	1.7
Хмельницька	238.3	17.6	22.6	52.4	206.2	13.6	9	65.3	0	1.2
Черкаська	155.9	10.3	30.4	243.8	70.7	18.2	12.2	135.9	30.3	0.7

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

Чернівецька	0.4	5	3.6	19.8	29.2	2.2	1.5	29.7	0	2
Чернігівська	209	20	30.7	74.8	189.5	18.4	12.3	212.3	22.3	2.3
АР Крим	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

У результаті запровадження пропонованого розподілу площ посівів можна збільшити обсяг виробництва пшениці у Центральному і Західному регіонах, зокрема у Вінницькій, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Чернігівській, Полтавській, Рівненській, Хмельницькій та Закарпатській областях (рис. 4.2.1).

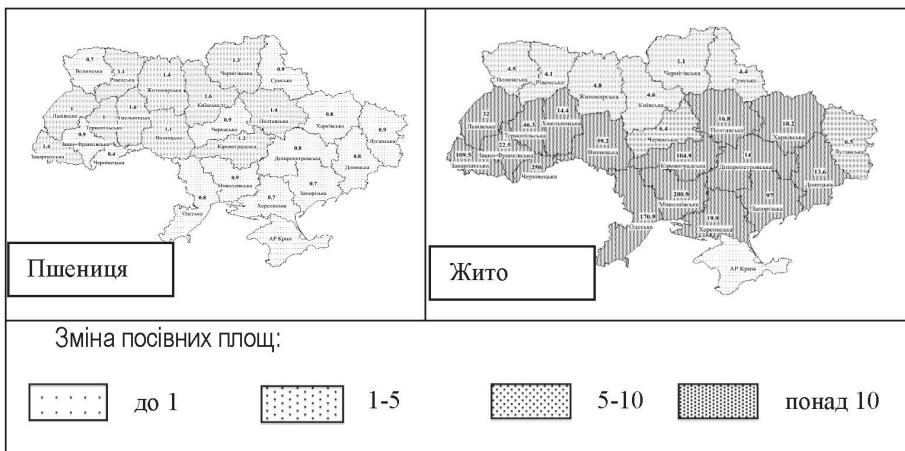

Рис. 4.2.1. Відношення площ посіву пшениці та жита після моделювання до базового року

Областями, де запропоновано суттєво збільшити посіви пшениці (понад 60%) є Київська (на 143.8 тис. га) і Хмельницька (на 87 тис. га). На решті території країни запропоновано незначне зменшення посівів пшениці. Областями з найбільшими площами, відведеними під пшеницю, є Київська (387.9 тис. га), Вінницька (284 тис. га), Дніпропетровська (286 тис. га), Запорізька (293.5 тис. га), Одеська (316.6 тис. га), Полтавська (326.8 тис. га).

Різке збільшення посівних площ жита подекуди в 100 і 200 разів (Миколаївська, Кіровоградська, Чернівецька, Закарпатська області) пояснюється тим, що наразі цю культуру вирощують у надто малих обсягах або не вирощують взагалі. Згідно із статистичними даними у 2015 р. посівна площа

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

жита у корпоративному секторі у Миколаївській області становила 0.2 тис. га, Кіровоградській – 0.4 тис. га, Одеській – 0.2 тис. га, Чернівецькій – 0.02 тис. га, Закарпатській – 0.02 тис. га, Тернопільській – 0.35 тис. га. Загалом запропоновано збільшити посівні площи жита по всій території України із зосередженням виробництва у Західному і Центральному регіонах.

Збільшення обсягів виробництва гречки у корпоративному секторі потребує розширення посівних площ (рис. 4.2.2). Площа посіву цієї культури у низці областей не перевищує 3-4 тис. га. Найменша частка посівних площ під цю культуру припадає на Чернівецьку (0.02 %), Одеську (0.04 %) і Черкаську (0.15 %) області.

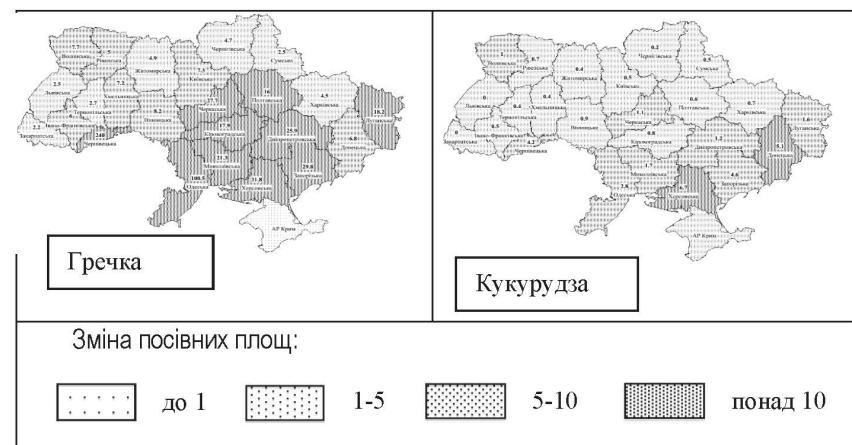

Рис. 4.2.2. Відношення площ посіву гречки та кукурудзи після моделювання до базового року

В результаті застосування моделі запропоновано збільшити площе посівів гречки у Чернівецькій області до 3.6 тис. га, Одеській – до 39 тис. га, Черкаській – до 30.4 тис. га, Херсонській – до 23.5 тис. га, Дніпропетровській – до 37 тис. га, Запорізькій – до 33 тис. га тощо.

У переважній більшості західних, центральних і південних областей запропоновано скоротити виробництво кукурудзи. Зокрема у Львівській, Тернопільській, Хмельницькій, Житомирській, Київській, Чернігівській та Сумській

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

областях є можливість значного скорочення посівних площ, відведеніх під цю культуру. Суттєві зміни до частки кукурудзи в сівозміні таких областей, як Волинська, Вінницька, Черкаська, Дніпропетровська, не запропоновані. Проте, можна суттєво збільшити посівні площи у Херсонській (87.6 тис. га), Запорізькій (97.8 тис. га), Чернівецькій (19.8 тис. га) та інших областях Центрального і Південного регіонів.

Обсяги виробництва ячменю можна збільшити у 3-4 рази майже по всій території України (рис. 4.2.3). Найбільша питома вага у структурі посівних площ може бути відведена під цю культуру у Чернівецькій (31.3 %), Хмельницькій (32.9 %), Запорізькій (21.4 %) та Кіровоградській (20.8 %) областях.

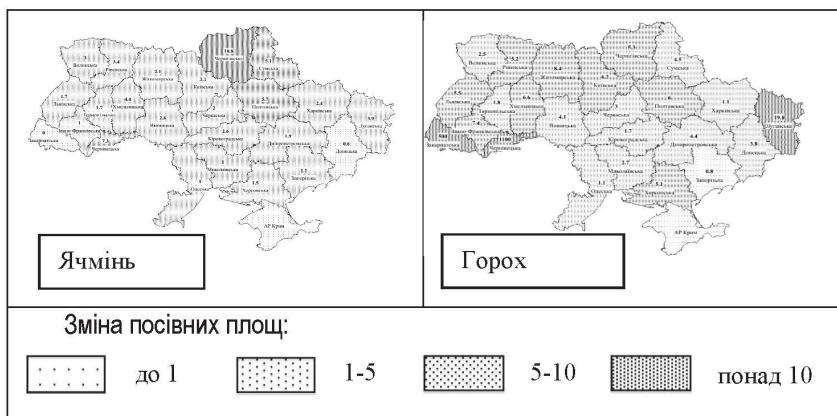

Рис. 4.2.3. Відношення площ посіву ячменю та гороху після моделювання до базового року

У східних і центральних областях є можливим збільшення посівних площ під ячмінь у понад п'ять разів (Чернігівська, Сумська, Полтавська області). Найбільші посівні площи за розміром можна забезпечити у Хмельницькій (206 тис. га), Полтавській (202.3 тис. га), Одеській (197.7 тис. га), Кіровоградській (190.7 тис. га) і Чернігівській (189.5 тис. га) областях.

В умовах диверсифікованого виробництва вирощування гороху поряд із іншими культурами відіграє важливу роль у сівозміні. Так, немає жодної області, де було б запропоновано зменшити виробництво гороху. Наразі

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

посівні площи цієї культури у переважній більшості областей не перевищують 3 тис. га або 1 % у структурі виробництва сільськогосподарських культур. У західних областях, зокрема Чернівецькій і Закарпатській, останнім часом горох взагалі не вирощували. В цих областях є можливим збільшення посівних площ до 2.25 тис. га. Якщо питома вага цієї культури у структурі посіву в країні не перевищує 1 %, то пропонується наростити її до 2-3 %, збільшуючи посівні площи у понад 5 разів у Хмельницькій, Житомирській, Київській, Чернігівській, Полтавській та інших областях. Так, у Полтавській області можна збільшити площи до 28.2 тис. га, Дніпропетровській – до 22.2 тис. га, Київській – до 25.5 тис. га, Одеській – до 23.4 тис. га, Харківській – до 22.4 тис. га.

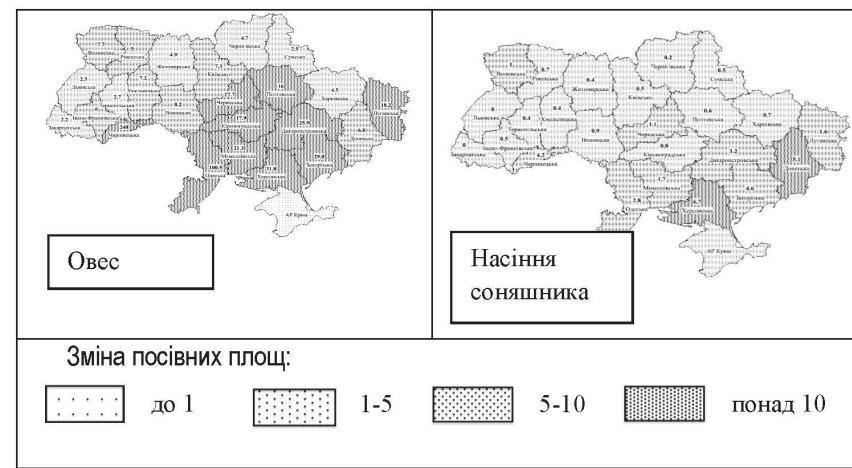

Рис. 4.2.4. Відношення площ посіву вівса та насіння соняшника після моделювання до базового року

Посівні площи під овес можна збільшити до значень від 2.3 тис. га у Волинській області до 18.8 тис. га у Полтавській області (рис. 4.2.4). У низці областей є можливим збільшення площ у понад 10 разів, зокрема у Вінницькій, Черкаській, Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій та Чернівецькій.

Оскільки наразі вирощування соняшнику зосереджено на відкритих площах східної і центральної частин країни, запропоновано зменшити

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

посівні площи у Центральному, Східному і Південному регіонах. Модель дає підстави для пропонування розосередити його вирощування за областями в такий спосіб, щоб забезпечити зменшення навантаження на ґрунти Кіровоградської, Луганської, Одеської, Полтавської, Херсонської та інших областей. З огляду на те, що у Волинській та Рівненській областях соняшник майже не вирощували, тут можна збільшити посівні площи до 36 тис. га і 32 тис. га відповідно.

Є можливість скорочення посівних площ сої у Центральному, Північному і Західному регіонах та суттєвого збільшення посівних площ у Південному і Східному регіонах (рис. 4.2.5).

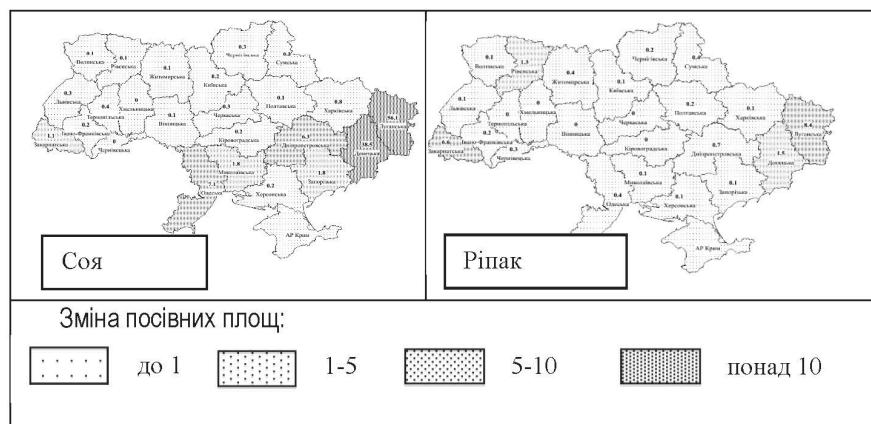

Рис. 4.2.5. Відношення площ посіву сої та ріпаку після моделювання до базового року

Якщо частка посіву цієї культури у структурі посівних площ Донецької та Дніпропетровської областей становила 0.25% і 0.77%, то згідно із запропонованим розподілом частки посівів сої у цих областях можна збільшити до 1% і 3% відповідно. У таких областях як Миколаївська, Одеська, Дніпропетровська, Запорізька є можливим збільшення обсягу виробництва сої у понад 2-7 разів.

Що стосується насіння ріпаку, то лише у чотирьох областях (Закарпатська, Рівненська, Луганська, Донецька) є потенціал щодо

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

нарощення його виробництва. На решті території країни є можливим значне зменшення площ посіву цієї культури. У південних та західних областях (Одеська, Чернівецька, Івано-Франківська та ін.) запропоновано значно скоротити частку ріпаку в структурі посівних площ, а в деяких областях навіть повністю відмовитися від його вирощування. Так, усі області Центрального регіону та частина областей Західного можуть скоротити виробництво ріпаку. Така зміна структури посівних площ під цю культуру та інші технічні культури надасть змогу створити сприятливі умови для відновлювальних процесів ґрунту.

Результатом здійсненого моделювання є зміна структури посівних площ під сільськогосподарські культури, в якій за рахунок скорочення частки товарних культур збільшується частка посіву інших, стратегічно важливих культур. Зокрема, на рівні країни є можливим зменшення посівних площ під насіння соняшника на 4.1 %, кукурудзи – на 3.63 %, сої – на 7.79 %, ріпаку – на 3.08 %. Посівні площи під пшеницю майже не змінено. На вивільнених територіях запропоновано збільшити виробництво ячменю, жита, гороху, вівса, гречки.

Порівняння результатів моделювання і поточних даних свідчить про те, що домінування трьох культур у виробництві сільськогосподарської продукції корпоративним сектором може бути змінено без суттєвих втрат за рахунок диверсифікації (рис. 4.2.6).

Результати моделювання диверсифікації сільськогосподарських культур у корпоративному секторі засвідчують зміну структури їхніх посівних площ, а саме: за рахунок незначного зменшення посівних площ під товарні культури (кукурудза, пшениця, соняшник), збільшується виробництво ячменю, жита, гороху тощо. Диверсифікована структура посівних площ надасть змогу виробникам звести до мінімуму виробничі витрати у разі дотримання засад сталого сільськогосподарського виробництва. При цьому за рахунок уведення додаткових культур у сівозміну збереження природних ресурсів відбудуватиметься в природний спосіб.

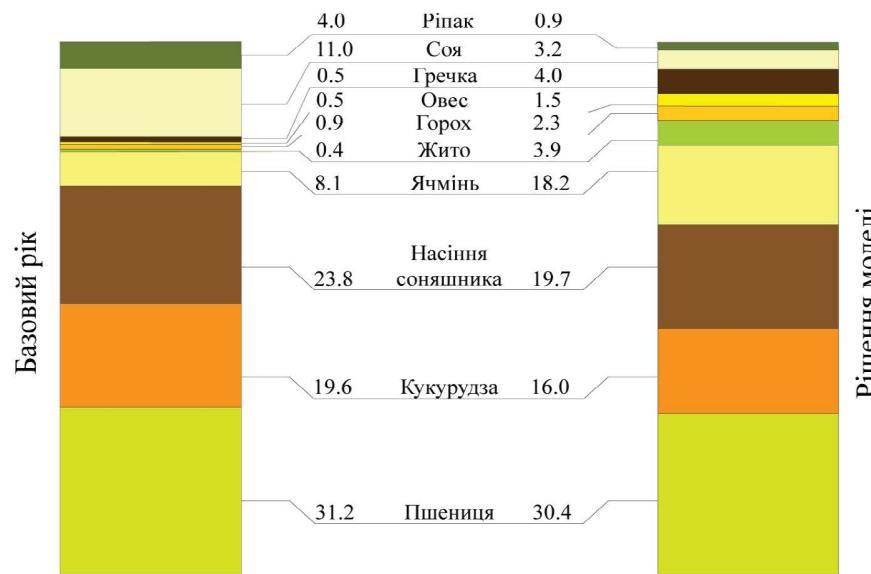

Рис. 4.2.6. Структура посівних площ сільськогосподарських культур в Україні відповідно до рішення моделі відносно базового року, %

Водночас скорочення посівних площ під товарні культури може супроводжуватися незначним зменшенням валового прибутку підприємств, проте гарантуватиме беззбиткове виробництво. Цю умову закладено в оптимізаційній моделі диверсифікації сільськогосподарських культур. Запропонована економіко-математична модель оптимізації враховує низку важливих у вітчизняних умовах критеріїв, зокрема, таких: перехід до продовольчого самозабезпечення країни (особливо в частині споживання таких культур як жито, горох, гречка, овес тощо); гарантування можливих втрат у корпоративному секторі (шляхом фінансової підтримки товаровиробників, яка забезпечується створенням ними компенсаційним фондом); ресурсні обмеження (зокрема, надмірно інтенсивне використання земельних ресурсів).

4.3. СОЛІДАРНЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Солідарне сільське господарство (ССГ) – це партнерство між фермерами (виробниками сільськогосподарської продукції) та споживачами, за якого має місце розподіл відповідальності, ризиків і вигід між усіма запущеними сторонами. ССГ є одним з інструментів сталого розвитку агропродовольчої сфери, що сприяє прозорості у відносинах між виробниками та споживачами.

ССГ виникло як реакція суспільства, що усвідомило негативні наслідки глобальних економічних процесів у сільському господарстві на соціальне забезпечення та навколоишнє середовище, що спонукало до пошуку альтернатив на низовому рівні. ССГ стало стратегією пожвавлення місцевої економіки, сільського господарства, збереження сільськогосподарських угідь, підвищення продовольчої безпеки громади та аграрно-екологічного просвітництва споживачів²².

Існують різні моделі реалізації ССГ. Споживачі надають підтримку виробникам, яка виходить за рамки простого товарно-грошового обміну. Залучення споживачів у ССГ може відбуватися, наприклад, через інвестування у сільськогосподарське виробництво, участь у виробничих витратах фермерів, набуття прав на частку врожаю, трудову участь тощо.

ССГ є вигідним для усіх запущених сторін. Фермери отримують гарантії стабільного доходу та розбудовують зв'язки з місцевими громадами, а споживачі – вигоди у вигляді здорової свіжої місцевої продукції, нових знань, зв'язку з виробництвом продовольства, яке вони споживають.

У більш ранніх дослідженнях, вивчаючи мотивацію виробників до участі у ССГ, автори традиційно зосереджували увагу на економічних факторах. Так, у США важливими є такі економічні чинники, що впливають на рішення фермерів запущитися у ССГ, як цінова ситуація, зміни у продуктивності,

²² Ostrom M. Community Supported Agriculture as an Agent of Change is it Working? Remaking the North American Food System: Strategies for Sustainability. 2008. P. 99–120.

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

звички та очікування споживачів²³. Проте дедалі частіше акцентується на неекономічних факторах. Доведено, що у тих самих США зростання прибутковості, якщо порівняти з іншими чинниками, частіше має менше значення для фермерів, які приймають рішення про участь у ССГ²⁴.

У Норвегії швидкий розвиток ССГ був зумовлений, як і інші фактори, реакцією суспільства на дедалі більшу інтеграцію агропродовольчої системи у міжнародні ринки та відповідними викликами, потребою у реалізації цінностей, які мають виробники і споживачі у сфері охорони довкілля, здоров'я, інклюзії тощо. Для сільськогосподарських виробників і споживачів сільське господарство – це сфера реалізації суспільних цінностей і ССГ виявилося відповідним інструментом для цього²⁵.

Вигоди для споживачів є багатовимірними та багатофакторними²⁶. Участь споживачів у ССГ сприяє покращенню харчування учасників, економії витрат на продовольство, кращій обізnanості споживачів про продукцію, яку вони споживають, зростанню продовольчої безпеки²⁷.

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

У Чехії основними мотивами споживачів приєднуватися до ССГ є доступ до високоякісного продовольства та бажання підтримувати місцевих фермерів²⁸.

У США дослідження мотивації та задоволення споживачів від участі у ССГ показують, що для окремих груп вигоди є особливо високими (зокрема груп, що дотримуються певних дієт – вегетаріанської тощо). Проте споживачі цінують і можливість трудової участі у ССГ²⁹.

Ряд досліджень підтверджує позитивний вплив участі споживачів у програмах ССГ на харчові звички, культуру харчування та здоров'я³⁰, нормалізацію ваги та дотримання більш здорової дієти^{31, 32, 33}.

Досвід Шотландії свідчить про широкий спектр причин і мотивацій як виробників, так і споживачів щодо участі у ССГ. Практика доводить, що для них спілкування та взаємодія в рамках схем прямого маркетингу ССГ є важливими принаймні з двох основних причин: по-перше, це сприяє встановленню довгострокових взаємовідносин і толерантному ставленню

²⁸ Krčílková Š., Janovská V., Wranová A., Pohle C. Be Part of CSA! What is the Motivation to Join Community Supported Agriculture in the Czech Republic? *Sustainability of Rural Areas In Practice*. 2016. P. 234-243.

²⁹ Lang B.K. Expanding Our Understanding of Community Supported Agriculture (CSA): An Examination of Member Satisfaction. *Journal of Sustainable Agriculture*. 2005. Issue. 26 (2). P. 61-79

³⁰ Allen IV J.E., Rossi J., Woods T.A., Davis A.F. Do Community Supported Agriculture Programmes Encourage Change to Food Lifestyle Behaviours and Health Outcomes? New Evidence From Shareholders. *International Journal of Agricultural Sustainability*. 2017. Vol. 15, Issue 1. P. 70-82.

³¹ Minaker L.M., Raine K.D., Fisher P., Thompson M.E., van Loon J., Frank L.D. Food Purchasing from Farmers Markets and Community-Supported Agriculture is Associated with Reduced Weight and Better Diets in a Population-Based Sample. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*. 2014. Vol. 9, Issue 4. P. 485-497.

³² Cohen J.N., Gearhart S., Garland E. Community Supported Agriculture: a Commitment to a Healthier Diet. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*. 2012. Vol. 7, Issue 1. P. 20-37.

³³ Wharton C.M., Hughner R.S., MacMillan L., Dumitrescu C. Community Supported Agriculture Programs: A Novel Venue for Theory-Based Health Behavior Change Interventions. *Ecology of Food and Nutrition*. 2015. Vol. 54, Issue 3. P. 280-301.

²³ Kolodinsky J.M., Pelch L.L. Factors Influencing the Decision to Join a Community Supported Agriculture (CSA). *Farm Journal of Sustainable Agriculture*. 1997. Vol. 10, Issue 2-3. P. 129–141.

²⁴ Galt R. E. The Moral Economy Is a Double-edged Sword: Explaining Farmers Earnings and Self-exploitation in Community-Supported Agriculture. *Economic Geography*. 2013. Vol. 89, Issue 4. P. 341–365.

²⁵ Hvitsand C. Community Supported Agriculture (CSA) as a Transformational Act of Distinct Values and Multiple Motivations among Farmers and Consumers. *Agroecology and Sustainable Food Systems*. 2016. Vol. 40, Issue 4. P. 333-351.

²⁶ Chen W. Perceived Value in Community Supported Agriculture (CSA): A Preliminary Conceptualization, Measurement, and Nomological Validity. *British Food Journal*. 2013. Vol. 115, Issue 10. P. 1428-1453.

²⁷ Forbes C.B., Harmon A.H. Buying into Community Supported Agriculture: Strategies for Overcoming Income Barriers. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*. 2008. Issue. 2 (2-3). p. 65-79.

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

між учасниками ССГ, по-друге, саме спілкування між споживачами сприяє критичному осмисленню відносин між виробниками та споживачами³⁴.

У світовій практиці існують різні підходи до впровадження солідарного сільського господарства. Це зумовлено тим, що ССГ, як форма сільськогосподарської діяльності та взаємовідносин між виробниками та споживачами є дуже гнучкою, дозволяючи модифікуватися для вирішення різних проблем і максимального вирахування місцевих особливостей.

На початкових етапах розвитку ССГ споживачі підтримували фермерів через спільну участь у вирощуванні продукції та розподілі можливих ризиків. Згодом на зміну моделі спільної участі прийшла та набула поширення модель підписки, за якої споживачі щотижнево, щомісячно, щоквартально або по сезонно отримували продуктові набори від одного або декількох фермерів. ССГ на основі підписки відрізняється від форми зі спільною участю тим, що у більшості випадків споживачі не беруть на себе ризики сільськогосподарської діяльності та меншою мірою долучаються до роботи на фермі. Модель підписки дозволяє залучити більшу кількість учасників, багато з яких проживають у містах і не мають змоги брати участь у виробничих процесах на фермі.

Підтримка фермерів споживачами була і в багатьох країнах з ринковою економікою залишається ключовою рисою усіх практик ССГ. У країнах Європи переважно споживачі, залучаючи фермерів, ініціюють практики ССГ, що дозволяє гарантовано отримувати якісну місцеву продукцію впродовж певного періоду. У США, навпаки, фермери та виробники продовольства більше зацікавлені у розвитку ССГ, як у формі чи бізнес-моделі збути продукції. При цьому не обов'язково виробники поставляють продукцію споживачам – це можуть бути і посередники, які не стосуються сільського господарства. З іншого боку, китайська практика запровадження ССГ

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

значною мірою відрізняється від “західної”, базуючись на місцевих традиціях і використовуючи місцевий досвід і практики³⁵.

Особливості ССГ у різних країнах можна пояснити відмінностями в аграрних укладах і продовольчих ланцюгах. Покращення якості життя населення завдяки забезпеченню високоякісним місцевим продовольством і дотриманню екологічно сталих виробничих практик при одночасному збільшенні доходів фермерів є основними цільовими функціями практик ССГ у світі. Зростання інтересу до ССГ зумовлене тим, що така модель взаємовідносин між виробниками та споживачами сприяє продовольчій безпеці, сталому місцевому розвитку, ощадливому природокористуванню та збереженню навколошнього середовища, задоволенню потреби у здоровому харчуванні³⁶.

Практика свідчить, що фермери США успішно використовують ССГ для адаптації до сучасних викликів продовольчих ринків. Участь у ССГ дозволяє отримати ефект від масштабу завдяки співпраці з іншими фермерськими господарствами, залучити нові групи споживачів, зокрема через участь у програмах охорони здоров'я. ССГ також створює попит і стимулює розробку інноваційних стратегій збирання, зберігання та постачання продукції. ССГ стимулює фермерів запроваджувати та використовувати інструменти електронної комерції. Завдяки новим формам взаємовідносин між споживачами та фермерами в рамках ССГ подовжується час присутності виробників на ринку, а диверсифікація, розширення асортименту продукції та доповнення асортименту продовольства продуктами з доданою вартістю, використання можливостей

³⁴ Cox R., Holloway L., Venn L., Dowler L., Hein J. R., Kneafsey M., Tuomainen H. Common Ground? Motivations for Participation in a Community-Supported Agriculture Scheme. *Local Environment*. 2008. Vol. 13, Issue 3. P. 203-218.

³⁵ Samoggia A., Kocsis P., Perazzolo C., Del Prete M. Community Supported Agriculture Farmers' Perceptions of Management Benefits and Drawbacks. *Sustainability*. 2019. Issue. 11 (12). URL: https://www.researchgate.net/publication/333763760_Community_Supported_Agriculture_Farmers'_Perceptions_of_Management_Benefits_and_Drawbacks

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

сезонного коригування продуктових наборів тощо дозволяють подовжити виробничий період.

Фермери розцінюють участь у ССГ як додаткову можливість для забезпечення збуту виробленого продовольства й отримання прибутку. Вони постійно шукають нові шляхи доступу до нових сегментів нетрадиційних ринків, орієнтуючись, насамперед, на полегшення доступу споживача до продовольства.

За різними оцінками, солідарним сільським господарством у різні роки поточного десятиліття займалося більше ніж 2,7 тис. фермерських господарств, які мали прямі зв'язки з майже 500 тис. споживачів, а у США – майже 115 тис. фермерських господарств були залучені у ССГ (у тому числі 7,4 тис. господарювали виключно на засадах ССГ), постачаючи продукцію для майже 400 тис. сімей^{37, 38, 39}.

Традиційна і кооперативна моделі ССГ: досвід США. У США найбільшого поширення набули традиційна модель ССГ з одним фермерським господарством і кооперативна, в основі якої – співпраця декількох фермерських господарств (multi-farm partnerships)⁴⁰. Розглянемо конкретні приклади ССГ, що функціонують за цими моделями.

Прикладом традиційної моделі солідарного сільського господарства з одним фермерським господарством є Elmwood у Джорджтаун, Кентуккі. Фермерське господарство Elmwood було засноване у 2004 р. і є одним з

³⁷ Volz P., Weckenbrock P., Cressot N., Parot J. Overview of Community Supported Agriculture in Europe. Urgenci. Aubagne, France. 2016. 138 p.

³⁸ Gomez y Paloma S., Bal?zs B., Eyden-Wood T., Blackett M., Schmutz U., Kneafsey M., Venn L., Santini F., Bos E., Trenchard L., Sutton G. Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU: A State of Play of their Socio-Economic Characteristics. Seville, Spain: Institute for Prospective Technological Studies (Joint Research Centre). 2013. 128 p.

³⁹ McFadden S. Community Farms in the 21st Century: Poised for Another Wave of Growth? Rodale Institute. Kutztown, PA, USA. 2013.

⁴⁰ Woods T., Ernst M., Tropp D. Community Supported Agriculture – New Models for Changing Markets. U.S. Department of Agriculture. Agricultural Marketing Service. April 2017.

URL: <https://www.ams.usda.gov/sites/default/files/media/CSANewModelsforChangingMarketsb.pdf>

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

найбільших сертифікованих виробників органічної продукції, що господарює на площі 375 акрів, з яких 360 відведено під органічне виробництво. Господарство пропонує споживачам широкий асортимент продукції: органічні овочі та фрукти, м'ясо ВРХ, курей, індиків, свиней, овець, яйця, консервовані продукти, кукурудзяну крупу, попкорн, соуси, кетчупи, сухі боби, перець чи лі, сушені овочі.

Господарство пропонує понад 400 продовольчих наборів у літній сезон (набори доступні від середини травня до середини жовтня), 100 осінніх наборів (у вересні та жовтні) та близько 30 зимових наборів. Власники наймають 12 робітників для збору врожаю на повний робочий день і від 4 до 8 сезонних робітників на неповний робочий день. Загальна чисельність робітників є приблизно такою ж, як і раніше, до запровадження ССГ, коли господарство спеціалізувалося на виробництві тютюну та м'яса ВРХ.

Високі витрати на оплату праці спонукали власників фермерського господарства до пошуку шляхів збільшення доданої вартості, що призвело до поглиблення переробки сировини і, відповідно, подовження виробничого періоду. У склад зимових продовольчих наборів є, наприклад, консервовані томати. В результаті власники фермерського господарства отримали додаткові кошти, за рахунок яких повністю покривають всі витрати з вирощування та збору врожаю.

Можливості для подовження виробничого періоду є надзвичайно важливими у контексті підтримки відносин зі споживачами, оскільки для фермерів, залучених у ССГ, завжди актуальною є проблема сезонності та припинення контактів зі споживачами після завершення сезону. Пропозиція осінніх продовольчих наборів, для формування яких використовується теплична продукція та перероблена продукція з брендом господарства, допомагає отримати прихильність споживачів. Господарство забезпечило власну присутність на ринку майже впродовж року.

Серед найважливіших мотивів участі у ССГ споживачі продукції фермерського господарства Elmwood зазначають такі: бажання споживати органічну сільськогосподарську продукцію; зручність отримання свіжої продукції місцевого походження через пункти видачі; безпосереднє

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

спілкування споживачів і виробника, зв'язок з фермерським господарством; бажання отримувати корисну для здоров'я місцеву продукцію.

Головним інструментом спілкування зі споживачами є ведення блогу та розповсюдження листівок. Фермерське господарство Elmwood одне з перших у Кентуккі розробило власний веб-сайт і почало широко використовувати можливості соціальних мереж. Власники господарства через вебсайт і соціальні мережі поширювали кулінарні рецепти, розповідаючи як приготувати куплені у них продукти. Господарство також співпрацює з іншими виробниками для розширення асортименту сільськогосподарської продукції.

У Кентуккі кооперація виробників відбувається у двох формах. В одному випадку виробники об'єднуються для формування товарних партій продукції та реалізації її споживачам. У другому випадку задіяні так звані "оператори ССГ" – посередники, які купують продукцію у виробників і продають споживачам. У випадку надлишку продукції фермерське господарство Elmwood може її продавати за обома каналами. Проте існують підстави вважати, що в обох випадках має місце певна маніпуляція поняттям солідарного сільського господарства. Розмиття дефініції ССГ створює перешкоду для фермерських господарств, які все ще дотримуються концепції розподіленого ризику між виробником і споживачем у рамках ССГ.

Прикладом кооперативної форми солідарного сільського господарства на основі співпраці декількох ферм (*multi-farm partnerships*) є Фермерський альянс Пенса Корнера у Пітсбургу, Західна Пенсільванія.

У 1999 р. було створено кооператив, що спеціалізувався на виробництві баранини і постачанні її місцевим ресторанам. У 2003 р., у співпраці з 10-ма фермами, була започаткована практика солідарного сільського господарства. Завдяки урізноманітненню асортименту продукції зросли кількість споживачів і доходи. Так, за 2007-2012 рр. кількість членів-споживачів зросла від 200 до 700 осіб. У 2012 р. було розпочато вирощування квітів і переробку томатів, придбано офісні та складські приміщення, а також холодильні камери у Пітсбургу. Це значно полегшило формування продовольчих наборів: 509 8-тижневих весняних наборів; 630

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

24-тижневих наборів із сезонної продукції; 237 двотижневих зимових наборів; 15 квіткових наборів; близько 30 наборів з яєць. Продукцію збувають ресторанам і через замовлення он-лайн.

Тепер в Альянсі є 45 локацій по всій приміській території навколо Пітсбурга, враховуючи 20 пунктів видачі продовольства, що значно полегшує споживачам отримання продовольчих наборів. Кооператив також з метою забезпечення стабільного постачання високоякісної органічної продукції ресторанам та іншим споживачам залучив до співпраці ферми з вирощуванням фруктів та овочів в іншому окрузі.

Великою проблемою на початковій стадії існування кооперативу було те, що нові члени могли порушувати його цінову політику, продаючи продукцію ресторанам за нижчими цінами. Пізніше стало правилом, що виробники, які є членами кооперативу, не можуть індивідуально продавати продовольство за нижчими, ніж у кооперативу, цінами.

Деякі члени-виробники Альянсу також ведуть власне ССГ, зокрема Clarion River Organics, сертифікований виробник органічної продукції, який є кооперативом 12 фермерських господарств, 10 з яких також є індивідуальними членами Альянсу. Clarion River Organics у партнерстві з Альянсом продає продукцію на ринках північного заходу Пенсільванії, а також у рамках власного ССГ самостійно поставляє продукцію у Пітсбург, як і Альянс.

Нові виробники заохочуються до участі в Альянсі, де вони мають можливість переднати досвід членів-засновників. Кооператив встановив членський внесок розміром 1000 дол. США строком на три роки. Альянс також має право інспектувати кожного з афілійованих виробників. Члени кооперативу повинні застрахувати вироблену продукцію на суму 2 млн дол. США. Вони визнають, що формують і захищають бренд продовольства місцевого походження для забезпечення спільноти вигоди усіх залучених виробників.

Участь у кооперативній формі солідарного сільського господарства на основі співпраці декількох ферм дає можливість малим фермерським господарствам регіону отримати доступ до збутових каналів, недоступних для них, якби вони діяли поодинці.

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

Для подовження виробничого сезону всі члени Альянсу вживають заходів, починаючи від створення теплиць і до переробних потужностей, наприклад, виробництва яблучного сидру. Двома ключовими ініціативами кооперативу для подовження сезону були організація переробки томатів, а також формування та реалізація двотижневих зимових продовольчих наборів. Кооператив також займається аутсорсинговою переробкою томатів для іншого переробника – Stello Foods. Це дозволяє вирішити проблему недостатньої кількості власної сировини. Введення у дію лінії переробки дозволило запропонувати споживачам продукти харчування з більшим терміном придатності, доповнити існуючі продуктові набори, розширити асортимент продукції та значно підвищити прибутковість і конкурентоспроможність кооперативу.

Кооперативні форми солідарного сільського господарства на основі співпраці декількох ферм властива наявність багатьох можливостей для розвитку та зростання, оскільки в її основі – ефект від масштабу й величого асортименту свіжої та переробленої продукції, забезпечення постачання якої для односібних виробників було б проблематичним. Вони здатні досягати ефективності завдяки співпраці. Кооператив намагається зміцнювати взаємозв'язки з місцевими фермерськими господарствами, оскільки це є ключовою цінністю.

Для забезпечення високої якості продукції кооператив запровадив систему стеження за якістю та безпечністю продовольства. Не всі учасники кооперативу підпадають під дію законодавства про безпечність продовольства (FSMA), проте сам кооператив підпадає, оскільки його розміри та обсяги продажів перевищують певний встановлений поріг.

Одним із важливих каналів збути продукції в кооперативі є фермерський онлайн-магазин. Електронна комерція та соціальні медіа стали важливими засобами обміну інформацією про продукти харчування та фермерські господарства. Споживачі можуть замовити продукцію в онлайн-магазині навіть не будучи членами кооперативу. Продовольчі набори та замовлені он-лайн продукти щотижнево доставляються до одного з 20-ти пунктів видачі на території Пітсбурга. Таке нововведення значно зменшило витрати

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

на реалізацію та полегшило споживачам, які не є членами ССГ, процес купівлі продукції.

Багато виробників, що є членами кооперативу, мають дещо прагматичне бачення суті ССГ. Для них ССГ означає, насамперед, канал збуту та доставки продуктів харчування споживачам. Менеджмент кооперативу намагається шукати споживачів, які хочуть підтримувати фермерів. Про цінність контактів з фермерами також зазначають і споживачі кооперативу, проте на пікніки-зустрічі з фермерами приходить мало відвідувачів, оскільки вільний час фермерів і споживачів продукції ССГ часто не збігається.

У кооперативної форми солідарного сільського господарства на основі співпраці декількох ферм існують і деякі проблематичні питання, пов’язані з брендуванням продукції. Споживачі, які надають перевагу продуктам харчування місцевого походження та високо цінують контакти з місцевими фермерами, прискіпливо ставляться до бренду. Труднощі виникають у випадку одночасного просування брендів фермерських господарств і колективного бренду кооперативу. Проте часто, як і у випадку з Альянсом, вигоди від колективних взаємовідносин зі споживачами, зокрема з ресторанами (можливість пропонувати більше продукції протягом більш тривалого періоду без збоїв у постачанні), переважають вигоди від прямих контрактів окремих фермерів, якщо вони діють самостійно. Тобто традиційна модель кооперативного бізнесу у випадку ССГ є ефективною.

Участь місцевих громад у ССГ: досвід Великобританії. У Великобританії становлення ССГ відбувалося не за визначеними наперед моделями, а внаслідок низових і приватних ініціатив, що керувалися місцевими потребами, пристосовуючи та модифікуючи ССГ для вирішення конкретних проблем. Тому набули поширення різні форми ССГ. Проте всі вони сповідують загальні принципи розподілу ризиків, вигід і відповідальності у виробництві продовольства. Можна виокремити чотири основні типи ССГ у Великобританії: 1) ССГ, де в основі є фермерське господарство-виробник; 2) ССГ, засноване та кероване громадою; 3) партнерство виробника та громади; 4) ССГ, в яке інвестує громада і яким

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

володіє громада, але яке необов'язково реалізує продукцію безпосередньо членам громади.

У ССГ, де в основі є фермерське господарство-виробник, що було ініціатором створення та займається всіма питаннями, пов'язаними з управлінням, фермерське господарство пропонує частку виробленої продукції в обмін на фіксовану участь (оплату). Обсяги продукції, що відповідатимуть цій частці, можуть бути різними, залежно від фактичної виробничої ситуації, а отже, ризики та винагорода солідарно розподіляються між виробником і споживачем. Натомість фінансовий внесок сплачується переважно наперед, гарантуючи цим певний рівень прибутковості виробнику. Такий підхід є найпоширенішим, а також загальнопоширеною практикою у Франції та США. Проте з точки зору місцевого сільського розвитку та перспектив запровадження ССГ в Україні особливий інтерес мають форми, в яких крім виробника активно беруть участь не тільки місцеві мешканці як окремі споживачі продукції, але й місцеві громади.

У ССГ, заснованому та керованому громадою, що бере на себе пряму відповідальність за виробництво, праця є або волонтерською, або це послуги найманіх професіоналів. Вироблена продукція може розподілятися між членами громади або продаватися для отримання прибутку підприємством, у тому числі на засадах отримання частки від урожаю. Прикладом ССГ, що діє за такою моделлю є Stroud Community Agriculture Ltd (SCA). SCA є кооперативом, що виробляє свіжу органічну та біодинамічну продукцію для учасників ССГ, що сплачують річний внесок і подальші платежі за отримані овочі, свинину та яловичину. Діяльність SCA базується на співпраці та взаємній підтримці учасників, розподілі ризиків і вигід між фермерами та споживачами. Споживачі зобов'язуються підтримувати фермерів (два фермерські господарства, що залучені у ССГ), забезпечуючи їм справедливий дохід, а фермери дбають про навколошне середовище. Члени кооперативу заохочуються до активної участі у виробничій, соціальній чи культурній діяльності, приєднавшись до відповідної робочої групи. Вся продукція розподіляється між учасниками або реалізується на місцевих ринках, якщо є надлишки.

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

Іншою формою ССГ із залученням місцевої громади є *партнерство виробника та громади*. Така форма ССГ може реалізовуватися через співпрацю ферми, якою володіє та керує громада на кооперативних чи аналогічних засадах, з іншими виробниками для подовження періоду постачання продукції споживачам-учасникам ССГ. Прикладами таких ССГ є Oak Tree Low Carbon Farm та Cambridge Cropshare.

Oak Tree Low Carbon Farm є некомерційним соціальним ССГ, партнерством між фермерами та громадою, керованим громадською організацією в інтересах громади. Біля двох сотень осіб регулярно беруть трудову участь у виробничих процесах на фермах в обмін на свіжі органічні овочі та фрукти щотижня, можливість придбати яйця від курей вільного утримання, а також квіти. Учасники ССГ також беруть участь у різноманітних громадських і соціальних заходах.

Cambridge CropShare – це невелике ССГ у Кембріджі, що функціонує з 2011 р. і є партнерством між рухом Transition Cambridge і невеликим фермерським господарством Waterland Organics із виробництва овочів і фруктів. З березня по жовтень ССГ організовує близько 20 війздів волонтерів у фермерське господарство. Воно залучає волонтерів до сезонних сільськогосподарських робіт з посадки, прополювання, збирання врожаю в обмін на сезонні овочі, що разом із соціалізацією, спілкуванням з виробниками є винагородою волонтерам.

Ще однією формою ССГ із залученням громади є *сільськогосподарське виробництво, в яке інвестує громада і яким вона володіє, але необов'язково реалізує продукцію безпосередньо членам громади*. Прикладами таких ССГ є фермерські господарства Community Farm і Fordhall Farm.

Community Farm – це засноване у 2011 р. соціальне господарство, частку у власності якого мають близько п'ятисот зацікавлених осіб і що функціонує на засадах сталості, залучення членів громади та дбайливого ставлення до довкілля. Господарство вирощує та реалізує на місцевих ринках і у власних магазинах сезонну органічну продукцію, співпрацює з іншими виробниками органічних продуктів і місцевими фермерами, здійснює доставку продуктових наборів у сотні домогосподарств.

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

Господарство залучає волонтерів до робіт на фермі, а за рахунок доходів від сільськогосподарської діяльності фінансуються соціальні заходи – навчальні заходи для дітей, дорослих, вразливих груп населення. Члени громади можуть долучитися до ССГ, ставши його членом, інвестором, через участь в організованих ССГ навчальних, волонтерських чи інших заходах тощо.

Fordhall Farm – фермерське господарство, що займається виробництвом органічної продукції та власником якої є Ініціатива Fordhall Community Land Initiative, членами якої є близько 8000 осіб з Великобританії та інших країн. Ініціатива викупила цю ферму у 2006 р.

Фермер-орендар, син колишнього власника ферми, тепер орендує господарство у членів Ініціативи строком на 100 років, а орендна плата надходить до громадського фонду. Фермер-орендар відповідальний за обробіток землі, тваринництво та суміжні бізнеси, у той час як Ініціатива використовує цю землю і для користі громади, забезпечуючи сюди доступ усім охочим.

Fordhall Farm та Ініціатива Fordhall Community Land Initiative є прикладом соціально-свідомого ставлення до землі та підходу, що дозволяє гарантувати громаді подальше використання землі в інтересах місцевого розвитку та в майбутньому надати доступ до землі новим фермерам, що заходять у галузь.

Власник, передаючи (продаючи) землю у власність громаді та потім беручи її в довгострокову оренду з можливістю продовження угоди для своїх нащадків, якщо вони бажатимуть займатися фермерством, отримує гарантії землекористування, але і громада отримує важелі впливу та гарантії того, що земля буде використовуватися для досягнення цілей місцевого сільського розвитку. Громада, як власник землі, також забезпечує доступ до території місцевим мешканцям для дозвілля, навчання, трудової участі, сприяючи соціальній інтеграції та розвитку зв'язків між виробництвом і споживачами.

Соціальне ССГ: досвід Іспанії. У процесі еволюції ССГ у різних країнах почали з'являтися його форми, які крім традиційної функції (забезпечення

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

якісною та екологічною продукцією населення за прямими каналами) виконують також ряд інших соціальних функцій. Прикладом може бути проект Finca El Cabillón, ініційований в Астурії у 2016 р. Фундацією Едес. У рамках проекту учасники займаються виробництвом сільськогосподарської продукції та формуванням продовольчих наборів для прямого продажу населенню, а також проводяться тренінги та навчання з питань формування прямих зв'язків між фермерами та кінцевими споживачами продовольства.

Сільськогосподарська діяльність проекту Finca El Cabillón здійснюється на комунальних землях, переданих місцевою громадою в оренду на тривалий строк за низьку плату. Важливою функцією солідарного сільського господарства Фундації є залучення осіб з вадами розвитку у трудовий процес та їхня соціальна інтеграція. У виробництві сільськогосподарської продукції, формуванні продовольчих наборів та їх реалізації населенню залучено понад 40 осіб з вадами розвитку. Діяльність Фундації – приклад того, як місцеві громади можуть використовувати власні ресурси (землі комунальної власності) для реалізації соціальних цілей місцевого розвитку.

Деякі організаційні проблеми та фактори успішності ССГ. В Україні розвиток ССГ може стати ефективною відповіддю на багато викликів щодо розвитку вітчизняної агропродовольчої сфери. Це підтверджує досвід інших країн зі схожими проблемами. Наприклад, у Румунії, де велика кількість невеликих фермерських господарств, схожих на українські особисті селянські господарства, затребуваність моделі ССГ та успішність її імплементації була зумовлена такими чинниками. По-перше, низьким рівнем доходів малих фермерів – у членів майже мільйона фермерських господарств доходи були приблизно на рівні прожиткового мінімуму. Малі фермерські господарства були практично витіснені з багатьох ринків продовольства, наприклад, не були представлені у мережах роздрібної торгівлі. По-друге, існував значний незадоволений

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

попит на органічну продукцію, виробниками якої часто і є невеликі фермерські господарства, залучені у ССГ⁴¹.

У процесі розвитку ССГ в Україні слід брати до уваги те, якими були і як вирішувалися проблеми у становленні такої форми взаємовідносин між виробниками та споживачами сільськогосподарської продукції. Так, дослідження мотивації споживачів сільськогосподарської продукції свідчать, що хоча вони і мають значні вигоди від участі у ССГ, для багатьох з них обмеженням участі у таких програмах є те, що оплата, як правило, вимагається перед початком сезону⁴². Цей чинник є особливо критичним для малозабезпечених домогосподарств. З огляду на це, у контексті зростання охоплення населення програмами ССГ особливого значення набуває реалізація державних і недержавних стратегій та ініціатив, спрямованих на допомогу категоріям споживачів, які хотіли б долучитися до ССГ, але мають фінансові обмеження, що не дозволяють це здійснити. Такі стратегії можуть включати реалізацію державних програм продовольчої допомоги із залученням виробників, що практикують ССГ, інші державні фінансові інструменти для зниження фінансового бар'єра входження споживачів у програми ССГ, запровадження та розширення механізмів трудової участі споживачів у виробництві продовольства, програми бартеру, просвітницькі програми тощо.

Як вже згадувалося, максимізація прибутку виробників не є основним фактором розвитку ССГ у багатьох країнах із високорозвинутим аграрним сектором. Хоча нематеріальна мотивація фермерів від участі у ССГ є важливою умовою таких практик, проте і належна фінансова віддача є також необхідною умовою для функціонування ефективного ССГ. Про це

Земельні відносини в Україні: соціально-економічний та політичний звіз

свідчать дослідження фермерських господарств Угорщини та США⁴³, а також інших країн. На практиці необхідно досягти оптимального балансу між цими складовими. В Україні матеріальна мотивація малих фермерів, які виключені з ринків збуту продукції, залишається першорядним чинником, що може спонукати таких виробників до організації та участі у ССГ.

Дослідження практик ССГ у Данії показало, що успішність ССГ, що розвивають локальні групи, значною мірою залежить від розбудови соціального капіталу, а також від розуміння споживачами суті ССГ та його впливу на соціальний добробут⁴⁴. Отже, залучення споживачів у ССГ значною мірою залежить від того, наскільки виробникам вдається сформувати в рамках їхніх програм і передати споживачам нові цінності та багатовимірні вигоди від участі у ССГ. Один із підходів до того, як фермери можуть це робити, полягає у розробці стратегій донесення до споживачів усіх аспектів користі участі у програмах: вигід від продукту, емоційних і соціальних вигід. Інший підхід полягає в інвестуванні коштів і зусиль у те, щоб усунути всі можливі перешкоди чи зменшити ризики та незручності для споживачів участі у програмах ССГ⁴⁵.

Завдання та функції ССГ значною мірою узгоджуються з національними та місцевими економічними інтересами в Україні. Як складова агропродовольчої сфери, ССГ може органічно доповнити механізми та інструменти сталого розвитку, що вже використовуються на національному та місцевому рівнях.

⁴³ Samoggia A., Kocsis P., Perazzolo C., Del Prete M. Community Supported Agriculture Farmers' Perceptions of Management Benefits and Drawbacks. *Sustainability*. 2019. Issue. 11 (12). URL: https://www.researchgate.net/publication/333763760_Community_Supported_Agriculture_Farmers'_Perceptions_of_Management_Benefits_and_Drawbacks

⁴⁴ Oers L., Boon W., Moors E.H. The Creation of Legitimacy in Grassroots Organisations: a Study of Dutch Community-Supported Agriculture. *Environmental Innovation and Societal Transitions*. 2018. Vol. 29. P. 55-67.

⁴⁵ Chen W. Perceived Value in Community Supported Agriculture (CSA): A Preliminary Conceptualization, Measurement, and Nomological Validity. *British Food Journal*. 2013. Vol. 115, Issue 10. P. 1428-1453.

⁴¹ Moellers J., Bîrhală B. Community Supported Agriculture: a Promising Pathway for Small Family Farms in Eastern Europe? A Case Study from Romania. *Landbauforschung*. 2014. Vol. 64, Issue 3-4. P. 139-150.

⁴² Forbes C.B., Harmon A.H. Buying into Community Supported Agriculture: Strategies for Overcoming Income Barriers. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*. 2008. Issue. 2 (2-3). p. 65-79.

Розділ IV. Агроекологічні імперативи....

Суспільний запит на формування ССГ в Україні поки ще не сформувався і попит на відповідні послуги ССГ є значно нижчим, ніж у багатьох країнах із розвинутою агропродовольчою сферою. У цьому контексті корисним могло би бути включення цілей стимулювання становлення ССГ у пріоритети державної аграрної політики та політики сільського розвитку.

В Україні є хороші перспективи для розвитку різних форм ССГ. Одним з пріоритетних напрямів є заснування ССГ на базі кооперації фермерських господарств сімейного типу. Оскільки участь у ССГ для малих виробників значно спрощує доступ до ринків збуту продукції, подальше прикладні дослідження у цій сфері можуть відіграти позитивну роль у становленні сімейних фермерських господарств на базі неформальних особистих селянських господарств.

Також дуже перспективним в Україні виглядає стимулювання розвитку і подальші дослідження соціальних форм ССГ, в які залучені місцеві громади. Це зумовлюється, насамперед, реформою децентралізації та передачею державних сільськогосподарських земель у комунальну власність громад. Як наслідок, місцеві громади отримують у розпорядження ресурс, який може бути використаний для заснування ССГ як механізму реалізації цілей місцевого розвитку. Місцевим громадам доцільно розглянути можливість внесення у свої стратегічні плани розвитку заходів, спрямованих на формування та підтримку таких ССГ.

НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Бородіна Олена Миколаївна

Киризюк Сергій Вікторович

Михайленко Оксана Віталіївна

Попова Ольга Леонтіївна

Прокопа Ігор Васильович

Риковська Оксана Володимирівна

Фрасє Олексій Володимирович

Яровий Віктор Дмитрович

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ:

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ЗРІЗ

Публікація підготовлена в рамках виконання проекту «Support for Land Struggle in Ukraine» за підтримки New Venture Fund (AgroEcology Fund project)

Видавець:

Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011

E-mail: gvm@ief.org.ua

Сайт: <http://ief.org.ua/>

Громадська спілка «Українська мережа сільського розвитку»

вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011, офіс 515

E-mail: network@urdn.org

Сайт: <http://urdn.org/>

Facebook: <https://www.facebook.com/urdn.org/>